

מעולם הישיבות לעולם המעשה

אתגרים חברתיים ופוטנציאל תעסוקתי בקרב תלמידי ישיבות חרדים

בשנת הלימודים תשפ"ב (2021/22) למדו כמעט חמישים אלף (47,749) תלמידים בישיבות גדולות חרדיות המיועדות לבני 17 ומעלה. למרות הניסיון להתאים את עולם הישיבות לכל סוגי התלמידים כמוסד שווה לכל נפש, רבים מהלומדים מתקשים למצוא בהן את מקומם באופן מלא. הסיבה לכך היא שהישיבות מציעות נתיב לימוד אחיד ותובעני שלא כולם מסוגלים להתמודד איתו.

אסף מלחי

מחקר
מדיניות
199

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

מעולם הישיבות לעולם המעשה

אתגרים חברתיים ופוטנציאל תעסוקתי
בקרב תלמידי ישיבות חרדים

אסף מלחי

מחקר מדיניות 199

יולי 2024

From the Yeshiva World to the Practical World:
Social Challenges and Employment Potential among Haredi Yeshiva Students
Asaf Malchi

עריכת הטקסט: תמר שקד
עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו Alfabees
ביצוע גרפי: נדב שטכמן פולישוק
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

מסת"ב: 2-456-519-965-978

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2024
נדפס בישראל, תשפ"ד/2024

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חנם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפול שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפול חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המובאים במחקר מדיניות זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

7	תודות
9	תקציר
19	פרק 1. רקע היסטורי ומבוא כללי
42	פרק 2. שאלות המחקר ומטרותיו
48	פרק 3. ממצאים
83	פרק 4. סיכום ומסקנות
86	פרק 5. המלצות ליישום: פתרונות וכלים לקידום תלמידי ישיבות גבוהות
96	נספח. שאלון המחקר לצעירים חרדים
105	רשימת המקורות
iii	Abstract

תודות

תודתי העמוקה לד"ר יצחק טרכטינגוט על סיועו בעריכת מחקר זה החל בשלב גיבוש תוכנית המחקר, עבור בעריכת עבודה השדה וכלה בשלב גיבוש ההמלצות. ללא סיועו המסור, מחקר זה לא היה מגיע לקו הסיום.

ת ק צ י ר

רישומי האגף הבכיר למוסדות תורניים במשרד החינוך מלמדים כי בשנת הלימודים תשפ"ב (2021/22) למדו כמעט חמישים אלף (47,749) תלמידים בישיבות גדולות חרדיות, ב־433 מוסדות שונים ומגוונים. ישיבות אלו נועדו לתלמידים בגילים 17-23, ומתקיימים בהן סדרי לימוד תורניים אינטנסיביים. למרות הניסיון להתאים את עולם הישיבות לכל סוגי התלמידים כמוסד שווה לכל נפש, רבים מהלומדים מתקשים למצוא בהן את מקומם באופן מלא ושלם. הסיבה לכך היא שהישיבות מציעות נתיב לימודי אחיד ותובעני שלא כולם מסוגלים להתמודד איתו. רמת הלימודים בישיבה היא גם אבן בוחן למידת הרצינות והאיכות של תלמידיה טרם שידוכיהם. כך, המצטיינים מקרב תלמידי הישיבות זוכים לסיפוק בלימודי הקודש ולהישגים חומריים בדמות משרות תורניות נחשקות, שידוך מובטח או סיוע נכבד ברכישת דירה על ידי הורי הכלה. לעומת זאת, צעירים שאינם מסוגלים או אינם מעוניינים להקדיש את כל זמנם, מרצם ועתידם לעולמה של תורה מתקשים מאוד בלימודיהם, אך נאלצים להישאר בישיבות, כיוון שאין להם אופציה לנתיב הגשמה חלופי הלגיטימי בעיני הקהילה, בשל הנורמות המחייבות כל נער ובחור בלימוד תורני מלא ומשמעותי.

מחקר זה בוחן את שביעות הרצון והאתגרים החברתיים והאישיים של צעירים חרדים הלומדים בישיבות גדולות ואת יחסם לחלופות אפשריות ללימודים בישיבה, דוגמת לימודי מקצוע ויציאה לעבודה. המחקר נשען על שילוב של שני סוגי מידע: (א) סקר כמותני שהקיף כ־530 תלמידי ישיבות בני

17-23 ממגוון זרמים וקהילות; (ב) נדבך איכותני שכלל ראיונות עומק עם 15 מחנכים ורבנים חרדים, וכן שתי קבוצות מיקוד שהשתתפו בהן 16 תלמידי ישיבות מרקע ליטאי וספרדי כאחד.

המחקר מבחין בין שתי תתי-אוכלוסיות של תלמידי ישיבות: (1) קבוצה שמשתייכים אליה מרבית התלמידים בישיבות הרגילות של הזרם החרדי המרכזי, שבהן יש הקפדה רבה על סדרי הלימוד, סגנון לבוש ואורח חיים תורני מוקפד; (2) קבוצה המונה כ־8,320 תלמידים (כ־18% מכלל תלמידי הישיבות) הלומדים בכ־130 ישיבות שבהן לומדים צעירים המתקשים ללמוד לימודי קודש לאורך כל היום. בישיבות אלו הלחץ הלימודי מופחת ויש גם שיעורי עזר ופעילויות חברתיות שאינן מקובלות בעולם הישיבות. במחקר זה אני מכנה את הישיבות הללו ישיבות "רכות". בהתאם לכך גם גובשה החלוקה של המשיבים לסקר הכמותני שהתמקד בשתי אוכלוסיות אלו.

ממצאים עיקריים

✓ **שביעות רצון מהלימודים בישיבה.** כשליש בלבד (36%) מהלומדים בישיבות ה"רכות" מרוצים מאוד מהישיבה שהם לומדים בה, בהשוואה ל־58% מהלומדים בישיבות רגילות. בסך הכול, כמחצית מכלל הלומדים בישיבות גדולות מרוצים מאוד ממסגרת לימודיהם.

✓ **קשיים ואתגרים.** למעלה ממחצית (55%) מהלומדים בישיבות ה"רכות" דיווחו על קשיים בלימודים התורניים, לעומת חמישית בלבד (21%) מהלומדים בישיבה רגילה. בסך הכול, כרבע (27%) מכלל הלומדים בישיבות גדולות מדווחים על קשיים בלימודים. האתגרים שעומים מתמודדים תלמידי הישיבות הרגילות, וביתר שאת הלומדים בישיבות ה"רכות", קשורים לעומס בלימודים, קשיי משמעת, קשיים רוחניים, חד-גוניות בחומרי הלימוד, יחס הר"מים (רב מחנך) כלפיהם ועוד. נוסף לכך, המחקר האיכותני העלה כי חלק מתלמידי הישיבות מרגישים קושי להתמסר ללימודי הגמרא, והיו רוצים להתפתח בנתיבי לימוד אחרים שאינם תורניים.

✓ **עבודה בשכר בזמן הלימודים בישיבה.** כחמישית (21%) מהלומדים בישיבות הרגילות דיווחו שהם עובדים בכל מיני עבודות במקביל ללימודיהם

בישיבה. מרביתם עובדים בעבודות מזדמנות, חלקיות ולא מקצועיות. בקרב הלומדים בישיבות ה"רכות", רוב גדול של התלמידים (75%) עובדים במקביל ללימודיהם בישיבה. קרוב למחצית מהם (43%) דיווחו כי הם עובדים בעבודות מזדמנות וחלקיות, ושליש דיווחו כי הם עובדים באופן קבוע. בסך הכול כרבע (24%) מכלל תלמידי הישיבות שענו על הסקר עובדים לעיתים רחוקות, ועוד כעשירית (9%) עובדים לעיתים קרובות או באופן קבוע. חשוב עם זאת להדגיש כי מדובר בדרך כלל בעבודות לא מקצועיות שאינן דורשות ניסיון תעסוקתי או תעודה פורמלית, והן גם אינן מקנות (בדרך כלל) מיומנויות וניסיון תעסוקתיים איכותיים העשויים לסייע לצעירים אלו בהמשך דרכם. הבחירה בעבודות מסוג זה קשורה לכך שהרבנים וראשי הישיבות הרגילות מתנגדים לעיסוקים נוספים העלולים להסיט את התלמידים מהלימוד התורני.

✓ **מוטיבציות לעבודה ולימודי חול.** רוב (72%) הלומדים בישיבות "רכות" ו-52% מהלומדים בישיבות רגילות מעריכים כי מרבית חבריהם לא יתמידו שנים רבות לאחר נישואיהם בלימודים במסגרת תורנית. מחנכים ותלמידים חרדים בישיבות שרואיניו במסגרת המחקר מעריכים כי רוב הלומדים לא יצליחו להתמיד יותר משנים ספורות בלימודים כולל (ישיבה לגברים נשואים) וישתלבו בצורה כזו או אחרת בשוק התעסוקה שנים ספורות לאחר נישואיהם. הערכה זו מתווספת לממצא אחר של מחקר זה שהראה כי רוב תלמידי הישיבות (84%) מעוניינים בידע על שוק העבודה, על מסלולי לימוד והכשרה ועל משרות מבוקשות במשק.

✓ **מקצועות עיסוק מבוקשים.** לנוכח עיסוקם המתמיד של תלמידי ישיבות בלימודים תורניים והימנעותם מכל סוג אחר של עיסוקים, למרבית תלמידי הישיבות אין אוריינטציה תעסוקתית, ידע והבנה על אודות היכולות, הכישורים והמיומנויות הנדרשים כדי להצליח ולהתקדם בשוק העבודה. כפי שצוין, גם מי שכבר עובדים בזמן לימודיהם בישיבה, מועסקים בדרך כלל במשרות לא איכותיות שאינן מקנות את הכישורים הנדרשים לשוק העבודה. בשל כך, ולנוכח יוקרתם הקהילתית והנורמטיבית של מקצועות פנים-חרדיים כגון מקצועות קודש ומשרות בתחום החינוך, יש ביקוש גבוה בקרב כלל תלמידי הישיבות למקצועות אלו. למעלה ממחציתם דיווחו כי היו מעוניינים לעסוק בהם בעתיד. גם למשרות בתחום הניהול והמחשוב יש ביקוש גבוה בקרב תלמידי ישיבות רגילות, כנראה בשל ההכרה בכך שאלו משרות שמניבות שכר

ותנאי העסקה טובים. עם זאת, כיוון שמשורות אלה דורשות בדרך כלל ניסיון ותעסוקתי עשיר ותעודות הכשרה פורמליות ממסגרות לימוד אקדמיות, שאין בידם של תלמידי הישיבות הרגילות, לא ברור כמה מהם אכן יצליחו לממש שאיפה זו.

✓ **גיל הפטור משירות צבאי ושוק העבודה.** סוגיית גיל הפטור משירות צבאי לתלמידי ישיבה החוסים תחת הסדר "תורתנו אומנותו" קשורה קשר הדוק לשוק העבודה, ויש לה השלכות פוליטיות, משפטיות, חברתיות וכלכליות רחבות. ככל שגיל הפטור משירות צבאי גבוה יותר, כך הסיכוי להשתלב בעבודה הולך ופוחת, בשל מחויבויות משפחתיות (נישואים והורות) והקושי הגובר להשלים ידע כללי ותעסוקתי הכרחי בגיל מבוגר. לכן הורדת גיל הפטור משירות צבאי עשויה לעודד צעירים חרדים להשתלב בעבודה בגיל מוקדם ולהשלים את החוסרים שיש להם בלימודי הליבה ובמיומנויות יסוד רכות. המחקר מראה כי כשני שלישים (67%) מהלומדים בישיבות רגילות מעריכים כי הורדת גיל הפטור משירות צבאי תקדים את כניסתם לשוק העבודה, בהשוואה ל-87% מהלומדים בישיבות "רכות". נדמה אפוא כי גיל הפטור הגבוה הוא חסם מהותי להשתלבות מוקדמת בשוק העבודה המחייב טיפול מערכתי וחקיקה הולמת.

מהמחקר עולה שיש ניצנים של שינוי ותמורה בכל הנוגע לאופן שבו צעירים חרדים מתייחסים לעתידם ומתכוננים אליו. אך שמרבית תלמידי הישיבות מרוצים מהלימודים שלהם בישיבה, המחקר מצא שכחמישית מהם יהיו זקוקים בעתיד לליווי והכוונה תעסוקתית, להשלמת לימודי יסוד ולכלים אחרים האמורים לסייע להם להשתלב בעבודה איכותית התואמת את יכולותיהם וכישוריהם. המעבר מעולם הישיבות לעולם המעשה איננו מעבר פשוט וטבעי עבור בחורי ישיבה. החינוך החרדי דוגל בהתמדה בלימודים תורניים לאורך כל החיים, ולכן גם כאשר תלמידי ישיבות שוקלים או נאלצים לצאת לעבודה הם עושים זאת באופן הדרגתי וזהיר כדי לא לאבד את הסטטוס החברתי כבני ישיבה. המפגש הממשי והמידי עם צורכי החיים המעשיים מתרחש בעיקר לאחר החתונה. בשלב זה המציאות טופחת על פניהם של צעירים חרדים שהורגלו לכך שהמשפחה, הישיבה והקהילה דואגות לרוב מחסורם, אך עם הקמת המשפחה והנישואים עולים ביתר שאת צרכים תכליתיים של עולם החול, ובהם שאלת מקור הפרנסה. אם בעבר ניתן

היה למצוא משרה תורנית המעניקה תגמול חומרי וסמלי כאחד לעוסקים בה, כיום, לאור גדילתה המהירה של הקהילה החרדית, אין די משרות בתחומי עיסוק אלו. לכן בחורי ישיבות נאלצים למצוא עבודה במשרות שאינן תורניות מחוץ לקהילה.

עוד עולה מהמחקר כי רבים מהצעירים החרדים מבינים כבר בשלב הלימודים בישיבה הגבוהה שכדי להתפרנס בכבוד בעתיד, עליהם להכין את עצמם לכך מוקדם ככל האפשר, זאת על ידי יישום ההמלצות הבאות.

המלצות

המחקר מציע כמה כיווני פעולה וכלים העשויים לסייע לאוכלוסייה זו להתמודד עם אתגרי הפרנסה מבלי לאבד את השתייכותם והזהדותם עם הקהילה החרדית. ההמלצות הן משתי קטגוריות עיקריות: (1) **המלצות לחברי הכנסת** המחייבות אסדרה וחקיקה ראשית להסרת חסמים תעסוקתיים באופן שלא יאלץ צעירים חרדים לעסוק למשל בעבודות לא מדווחות כפי שנמצא במחקר; (2) **המלצות לממשלה** שלצורך מימושו יש לגבש תוכניות וכלי סיוע למיניהם כדי לעשות קפיצת מדרגה באמצעים הקיימים המיועדים לצעירים חרדים ולצורך הכנתם המיטבית לשוק העבודה ולמסגרות הכשרה שונות. כיוון שחלק מההמלצות נועדו ליישום בתוך הישיבות עצמן, יידרש שיתוף פעולה מצידם של ראשי ישיבות ומחנכים חרדים.

1. אסדרה וחקיקה: הורדת גיל הפטור משירות צבאי והגיוס לצה"ל

כפי שממצאי מחקר זה מלמדים, הורדת גיל הפטור משירות צבאי עשויה לספק מענה חוקי רוחבי לצעירים חרדים רבים בגיל הישיבה הגדולה, בפרט למי שאינם רואים את עתידם בעולם הישיבות. מהלך זה יאפשר להם יציאה מוקדמת ללימודי חול והשלמת לימודי יסוד, לימודי מקצוע ותעסוקה איכותית ומכובדת, מבלי לעבור על החוק. עם זאת, ללא הכנה שיטתית לשוק העבודה ובהיעדר תמריצים נוספים, ייתכן שמהלך זה לא יוביל להשתלבותם של גברים חרדים צעירים הלומדים בישיבות גדולות בשוק העבודה. לכן מוצעת תוכנית הסיוע המתוארת להלן.

1.1. שילוב בוגרי ישיבות בשירות צבאי

מודל תקצוב דיפרנציאלי לישיבות

יש לקדם הסדרים שיתמרצו כלכלית ישיבות שמתקיימת בהן הכנה לגיוס או שבוגריהן מתגייסים לצבא (במסגרת ישיבות הסדר חרדיות למשל), בד בבד עם הפחתה משמעותית בתקציב הישיבות שאינן מעודדות גיוס לצה"ל. הסדרים אלו יסייעו לצעירים חרדים בישיבות ה"רכות" או בישיבות אחרות שאינם מרוצים או מתקשים בלימודיהם התורניים לממש בצבא יכולות וכישורים שאינם באים לידי ביטוי בעולם הישיבות, ובמקביל לתת מענה לצורכי כוח האדם בצה"ל הזקוק כיום, יותר מבעבר, ללוחמים ביחידות השדה. אומנם סוגיית המוטיבציות לגיוס לצה"ל בקרב תלמידי הישיבות לא נבחנה במחקר זה, אך לאור ממצאים של מחקרים קודמים שמהם עולה כי רבים מהמשרתים החרדים במערך הקרבי בצבא מגיעים מאזורי השוליים של עולם הישיבות, ניתן לראות בחלק מהלומדים בישיבות ה"רכות" אוכלוסייה בעלת פוטנציאל לשירות צבאי.

1.2. תוכנית הכוון תעסוקתית ממשלתית לבעלי

פטור משירות צבאי

תרחיש להורדת גיל הפטור באמצעות חקיקה (ראשית) יחייב גיבוש של חבילת סיוע ותוכנית ייעודית סדורה לחרדים ששוחררו משירות צבאי ומעוניינים לרכוש ידע וכלים להשתלבות תעסוקתית. חבילה זו תכלול מידע על שוק העבודה ואפשרויות תעסוקה; הכנת קורות חיים והכנה לראיונות עבודה; מידע על מסלולי לימוד והכשרה; ימי חשיפה לתחומי עיסוק ומקצועות ספציפיים; הכנה ללימודים גבוהים (לימודי הנדסאות) ואקדמיים; סדנאות לכלכלת בית והתנהלות פיננסית ועוד. כלים וידע אלו יינתנו בשלב הראשון במרכזי ההכוון התעסוקתיים לחרדים של זרוע העבודה במשרד העבודה לאחר ביצוע אבחון ראשוני לפונים. השירות יינתן בהתאם למסגרת החקיקה הראשית ובעזרת תקינה ממשלתית המסדירה העברת מידע (מתוך שמירה על חסיון הפרט) על תלמידים בישיבות גדולות שהגיעו לגיל הפטור מהצבא וממשרד החינוך לזרוע העבודה, וזו תפנה באופן אקטיבי לקהלי יעד אלו.

1.3. גמישות בלימודי חול ומתן שוברים לפרט

בהצעת החוק תיקון 26 לחוק שירות הביטחון לשילוב בני ישיבות בשירות (ינואר 2022) הוצע כי לצורך התכלית של שילובם של תלמידי ישיבות גדולות (בגיל 18-22) בעבודה יוכלו צעירים אלו לעבור הכשרה תעסוקתית ייעודית בהיקף של עד 15 שעות שבועיות שיופחתו מסך שעות הלימוד התורני. הכשרה זו תוכל לכלול השלמת 12 שנות לימוד או סיום תעודת בגרות; מכינה קדם-אקדמית; הכשרה מקצועית; הכוונה תעסוקתית ואף לימודים לתואר ראשון. יודגש כי לפי החוק, מימוש החלופה מותנה באישור ראש הישיבה. אנו מציעים הסדר דומה אך כזה שיקל את התנהלותם העצמאית והגמישה של תלמידי ישיבות גדולות כדי להכין את עצמם כראוי לשוק העבודה.

מוצע אפוא להגדיל את היקף השעות המיועדות לשם כך ל-20 שעות שבועיות מסך שעות הלימוד התורניות בישיבות ולספק לתלמידים המעוניינים בכך שוברי לימוד אישיים בהיקפי לימוד וברמות שכר לימוד שונות, בהתאם לתחום או למסלול הלימוד הנבחר. שוברים אלו יהיו ניתנים למימוש במכללות ובמכוני הכשרה מוכרים על ידי המועצה להשכלה גבוהה (המ"ג), המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית (מה"ט) והאגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה. חובת דיווח תקופתית על לימודי החול של תלמידי הישיבות תוטל על מוסדות מוכרים אלו בפקוח של המועצה להשכלה גבוהה ומה"ט, ולא על ראש הישיבה, שדיווחו יישאר בתוקף רק על היקף שעות הלימוד התורניות בישיבה. כך תוסר הלכה למעשה חובת האישור של ראש הישיבה ללימודי חול לתלמידי ישיבות המעוניינים בכך. אסדרה מסוג זה תאפשר באופן חוקי ורשמי מצב ביניים הדרגתי הרצוי מבחינתם של תלמידי ישיבות רבים, שכפי שראינו כחמישית עד כרבע מהם כבר עובדים באופן לא רשמי במשרות מזדמנות וחלקיות במקביל ללימודיהם בישיבה.

1.4. שילוב לימודי חול בתוך ישיבות קיימות

המהחקר עולה כי יש מקרב ראשי הישיבות והמשגיחים בישיבות המעוניינים לאפשר לתלמידיהם לימודי השלמה לבגרויות בשעות הערב. כן יש ישיבות

שמעוניינות ללמד אנגלית ומתמטיקה בסיסיות, או כאלה שמעוניינות לשלוח את תלמידיהן ללימודים מחוץ לישיבה באופן פרטני כדי לשמר את האתוס הישיבתי של טהרת הלימוד התורני. לכן יש לבחון הסרה של חסמי רגולציה והגדרות פורמליות שיאפשרו לראשי ישיבות החפצים בכך ללמד לימודי חול, גם אם הישיבות אינן מוגדרות ישיבות תיכוניות או על-תיכוניות – נוסף על ההסדרים שהמלצנו עליהם בסעיפים הקודמים. המלצה זו נוגעת בעיקר לישיבות ה"רכות".

2. תוכניות ממשלתיות: קביעת יעדים פדגוגיים בישיבות

חלק ניכר מחוסר הסיפוק והמוטיבציה המאפיין תלמידי ישיבות רבים קשור לכך שבמרבית הישיבות לא נקבעים יעדים לימודיים מפורטים ולא ניתנים משוב והערכה רשמיים. כמו כן חלק מהתלמידים אינם שבעי רצון מלימודיהם או אינם מוצאים בהם אתגר, ואחרים מתמודדים עם קשיים לימודיים ואחרים. לכן קביעת יעדים לימודיים ברורים על ידי ראשי ישיבות וגורמים פדגוגיים מקצועיים מתוך מחוץ לקהילה החרדית, בד בבד עם הכנסה מדודה של מבחנים ואמצעי מדידה והערכה, וכן הגדלת מערך התמיכה הלימודית והליווי החינוכי לתלמידים, יאפשרו גם לתלמידים בעלי יכולות וכישורים בינוניים למצוא עניין מוגבר בלימודיהם ולרכוש כישורי למידה מתקדמים. המלצה זו נועדה ליישום בתוך עולם הישיבות, והיא מחייבת שיתוף פעולה מצידם של רבנים וראשי ישיבות חרדים.

2.1. שיפור וחיזוק כוח האדם והמערכים

החינוכיים והטיפוליים בישיבות

כדי לעודד תהליכים להתמקצעות פדגוגית וטיפולית בישיבות, יש לבחון אפשרות למימון ותקצוב ממשלתי נוסף, מפוקח ומבוקר על ידי משרד הרווחה וגופי סמך שלו, להשמת כוח אדם טיפולי חרדי במסגרות ישיבתיות שלמעלה משליש מהתלמידים בהן מתקשים בלימודיהם או מתמודדים עם קשיים אישיים אחרים. מסלולי תמיכה רגשיים וטיפוליים מסוג זה עשויים לצמצם את התדמית השלילית שיש לישיבות ה"רכות". הכשרת כוח אדם טיפולי שייתן מענה ייחודי וממוקד לבני הישיבות, וכן הכנסת אנשי צוות נוספים כמו

יועצים חינוכיים, רכזי שכבה ודמויות חינוכיות אחרות, יאפשרו לתת מענה לכלל התלמידים.

2.2. סבסוד והטמעה של פלטפורמות ללימודים מקוונים

ישנם כיום כמה ערוצי למידה מקוונים המותאמים לציבור החרדי שהם פרי יוזמה פרטית וניתנים ברובם ללא תשלום. יש לחזק את מסלולי הלמידה האלה באמצעות תקציבים ממשלתיים ולאפשר את הנגשתם המרבית לתלמידי ישיבות המעוניינים לרכוש ידע בסיסי ולהשתלב במסלולי לימוד שונים. פיתוח והפצה של קורסים ומסלולי לימוד נוספים וסבסוד של מתרגלים ומלווים בעלי הכשרה וניסיון בהוראה מקוונת יסייעו לשפר ולחזק את מסלולי הלימוד המקוונים ולהביאם לכדי מיצוי מול אוכלוסיות היעד של תלמידי הישיבות הזקוקים להשלמת ידע בסיסי שלא נלמד במסגרת הישיבה.

2.3. לימודי חוץ וגמישות בשעות הלימוד

בהמשך לכך, וכמסלול מקביל, מרבית המוסדות המאפשרים ללמוד להשלמת לימודי יסוד ולימודי מקצוע מקיימים את לימודיהם בשעות הבוקר או אחר הצהריים, שעות שבהן תלמידי הישיבות שוקדים על תלמודם. הקמה או התאמה של מסגרות שיאפשרו לימודים בשעות הערב, שבהן בני הישיבות יכולים יותר להיעדר מהישיבה וללמוד לימודי חוץ, עשויות להביא למספר לומדים גדול בהרבה. נוסף על כך, פלטפורמות לימוד דיגיטליות או מוסדות פיזיים שאינם נמצאים באזורים הקרובים לישיבות או לאזורי מגורים חרדיים עשויים לאיים פחות על התלמידים ולאפשר להם ללמוד תוך כדי לימודיהם בישיבה.

רקע היסטורי ומבוא כללי

לצורך דיון בסוגיות שמחקר זה מברר חיוני תחילה להבין את התפקיד המכונן והמרכזי של הישיבה הגדולה בחייו של כל גבר חרדי¹ – שם מתעצבת ומתגבשת בגיל הבחורות דרכו בעולם החרדי. עיקר העיסוק בישיבה הגדולה הוא בלימודי הקודש, בראש ובראשונה לימודי הגמרא, שרוב זמן הלימוד בישיבה מוקדש להם, ופחות מכך לשאר לימודי הקודש (הלכה, מוסר ועוד). בציבור החרדי, בפרט במגזר הליטאי, המעמד בישיבה קובע גם את טיבו של השידוך ואת המעמד החברתי באופן כללי (בראון, 2021: 82). במרבית הישיבות התלמידים שוהים יומם ולילה בתנאי פנימייה, עם מעט מאוד הפסקות בין סדרי הלימוד. הלימודים בישיבה הגדולה מתחילים בגיל 17, מייד אחרי סיום הלימודים בישיבה הקטנה, ונמשכים עד נישואיו של בן הישיבה, בדרך כלל בגיל 22-23.² לאחר הנישואין מרבית הגברים החרדים ממשיכים בלימודי הקודש במסגרת "כולל" (ישיבה לגברים נשואים). ככלל, מסגרת הלימוד בישיבה הגדולה מפוקחת פחות, אך שהיא אינטנסיבית יותר בהשוואה לזו של הישיבה הקטנה, כיוון שמתלמיד הישיבה הגדולה מצופים לימוד ומשמעת עצמיים גבוהים יותר, בהשוואה לתלמיד צעיר יותר (בגילים 13-17) בישיבה הקטנה. בנוסף, בישיבה הקטנה יש צוות חינוכי המעביר ללומדים הצעירים שיעורים תורניים קבועים, בעוד בישיבה הגדולה הלימוד מתקיים באופן עצמאי יותר (שטמפפר, 2005; שפיגל, 2011).³

מודל לימודי-תורני זה מבוסס על ישיבות ליטא בכלל ועל ישיבת וולוז'ין בפרט (1802-1892), שהייתה דוגמה למצוינות למדנית בגמרא, כמסגרת על-

1 הישיבות הגדולות מוגדרות באופן פורמלי כישיבות "גבוהות" ברישומי משרד החינוך. כיוון שבעגה החרדית מקובל לכנותן "ישיבות גדולות", בחרתי להשתמש בכינוי מקובל זה.

2 גיל הנישואין הממוצע לחתונה בקרב גברים חרדים הוא 22. ישנם הבדלים בגיל הנישואין הממוצע בהתאם להשתייכות לזרמים החרדיים. גברים חסידיים מתחתנים לרוב בגיל צעיר יותר (18-19) (מלאך וכהנר, 2022).

3 סקירה היסטורית נרחבת על הקמתן של הישיבות החרדיות, המבוססות על המודל הליטאי הלבדני, ראה אצל פרידמן (2006), אטקס (2006), טיקוצ'ינסקי (2016) ועוד.

קהילתית שטיפחה וממשיכה לטפח גם כיום, במאות ישיבות בישראל, את האליטות של עולם התורה החרדי. הלימוד התורני האיכותי בישיבות גדולות מעניק יוקרה לתלמידיהן ולרבותיהן, והוא ערך עליון ומקודש בקהילה. לכך יש להוסיף את האידיאל הישיבתי-ליטאי שעל פיו לימוד התורה לא נועד להגשמת תכלית ארצית חומרית-תעסוקתית, כגון משרה רבנית, אלא נעשה "לשם שמים" בלבד (בראון, 2017: 84-85). מודל תורני-חינוכי-חברתי זה נועד במקורו לקלוט מיעוט מובחר של תלמידים מצטיינים (חקק, 2005), אבל הפך ברבות השנים למודל חובק כול המחייב כל נער וגבר חרדי לצורך עמידה ב"תו התקן" הדתי-רוחני והחברתי של קהילה זו, ולצורך הדיפת החשש מפני מודרניות וחילון. הפיכת הלימוד התורני לנורמה רווחת מחייבת כיום את הישיבות לקלוט את כולם. על כן צריך היה למתן ולעדן מעט את התחרות בין בחורי הישיבות ולאפשר גם למי שאינם תלמידים מצטיינים להיקלט בהן. עם זאת, ולמרות הניסיון לשוות לעולם הישיבות חזות אחידה ומתאימה לכולם, צעירים רבים מתקשים למצוא את מקומם בעולם זה באופן מלא ושלם, שכן הישיבות מציעות נתיב לימודי אחיד ללא חלופות, שלא כולם מסוגלים להתמודד איתו. כך, בעוד המצטיינים מקרב תלמידי הישיבות זוכים בדרך כלל בהישגים גשמיים-חומריים בדמות משרות תורניות נחשקות, שידוך מובטח או סיוע נכבד ברכישת דירה על ידי הורי הכלה, המוכשרים פחות מקרבם, או מי שאינם מסתגלים או אינם מעוניינים להקדיש את כל זמנם, מרצם ועתידם לעולמה של תורה, מוצאים את עצמם עם מאוויים, יכולות וכישורים איכותיים שאין להם כמעט נתיב הגשמה חלופי.

1.1 מקורות היסטוריים ומאפיינים ייחודיים של עולם הישיבות

ראוי כי תיאור אתגריו העכשוויים של עולם הישיבות הגדולות בישראל יתבסס על הכרה תמציתית של ההקשר ההיסטורי והחברתי שבו צמחו הישיבות התורניות בעולם המסורת היהודי, במזרח ובמרכז אירופה, מתחילת המאה ה-19 ואילך. אף שהישיבות החרדיות, שהן המסד החינוכי-קהילתי-חברתי של ציבור זה, עברו תמורות לאורך מאתיים השנים האחרונות, במובנים

רבים – ובהם התכנים, סדרי הלימוד, שיטות הלימוד והאתוס המארגן – עקרון הרציפות בולט בהן למדי (אטקס וטיקוצ'ינסקי, 2004: 55). על כן, חלקיו הראשונים של פרק זה יוקדשו לסקירה היסטורית קצרה שתבהיר מה היו הנסיבות הייחודיות שבהן צמחו ישיבות אלו, וכיצד הן השפיעו על מהלך התפתחותה של האורתודוקסיה היהודית בדורנו, המיוצגת באופן קפדני בקהילה החרדית ככלל, והליטאית־ספרדית, שבה יתמקד המחקר, בפרט. אדגיש שמפאת קוצר היריעה, עבודה זו איננה מתיימרת להציג באופן מלא את מורכבות הנושא, אלא לבסס תשתית להיכרות עם מוסדות אלו ועם עולם הערכים והנורמות שהם נשענים עליו.

סיפורו של עולם הישיבות החרדיות הגדולות בישראל⁴ התחיל לפני כמאתיים שנה ויותר בעיירה וולוז'ין שבליטא. ישיבה זו, המכונה גם "אם הישיבות" (צינוביץ, 1972) בשל ראשוניותה וחידושיה, משמשת לאורך השנים מודל לחיקוי ולהערצה לא רק בקרב הציבור הליטאי־אשכנזי, אלא במידה רבה גם בציבור הספרדי־מזרחי, ובמידה מוגבלת גם בקרב חלק מהקהילות והחצרות החסידיות. אידיאל לימוד התורה מושרש היטב בכלל המסורות בעם היהודי מן העת העתיקה ולאורך דורות רבים. האליטות החברתיות היהודיות הקפידו תמיד על עיון, בקיאות, דיון, פלפול, שינון ומחלוקות, שנחשבות מבורכות, בכל הקשור לטקסטים מקודשים ומכוננים. לימוד התורה נתפס כדרך החיים האידיאלית. לימוד תורני זה אף נחשב שקול כנגד כלל המצוות האחרות, כיוון שהוא מרומם את הנפש היהודית ומקרב את הלומד לבורא עולם ולמעשי בראשית. זאת ועוד, לימוד התורה מוביל את הלומד למימוש של מצוות נוספות (שפיגל, 2011: 32-33). עם זאת, ועד העת החדשה, אידיאל תורני זה מעולם, ובשום מקום, לא הוגשם במלואו על ידי המון העם, אלא רק על ידי יחידי סגולה, רבנים מלמדים, בקיאים בכתובים, אשר עסקו בהוראה תורנית, ברבנות ובמשלחי יד תורניים אחרים. כדי לדאוג לפרנסתם, גם חלק

4 המונח ישיבה בחיבור זה מחייחס למוסד המושך אליו תלמידים מאזורים נרחבים, שבו תלמידים מתקדמים מסוגלים ללמוד גמרא ופרשנים ללא ליווי צמוד של מורה או רב; בניגוד לישיבות קטנות ומקומיות שבהן לומדים תלמידים צעירים יותר שאינם מסוגלים (בדרך כלל) לעצמאות בלימודי הגמרא.

מהמתמידים מקרב עילית חברתית זו עסקו לעיתים במשלחי יד נוספים אחרים, שאין להם כל קשר לעולם הקודש.

מחקר היסטורי וסוציולוגי רחב מלמד כי התפתחותן של הישיבות הליטאיות בתחילת המאה ה-19 הייתה תגובת־נגד שמרנית וקולקטיבית למודרניזציה, שטמנה בחובה גם תמורות באופן התפתחותם של מוסדות החינוך התורניים ביהדות: "הישיבה הליטאית הציגה דפוס חדש של לימוד תורה. אין לראות בה המשך או פיתוח של ישיבות פולין בימי הביניים ובראשית העת החדשה" (שטמפפר, 1995: 14). טרם הקמתן של ישיבות ליטא התקיימו במרחב היהודי המסורתי בארצות ליטא, פולין, אוקראינה ורוסיה הלבנה בתי מדרש, ישיבות קטנות ומקומיות⁵ וקלויזים שנועדו ללימוד מוגבל עבור אנשים עובדים.⁶

היסטוריונים וסוציולוגים של שלהי העת החדשה מתארים תהליך מהיר יחסית של התמוטטות סדרי העולם המסורתיים־דתיים, שערער מוסכמה מושרשת וותיקה שלפיה המבנה הריבוני החברתי נקבע בהתאם למידת הבקיאיות התורנית וקיום המצוות. ממגוון סיבות כלכליות, תרבותיות־חברתיות, פוליטיות ואזרחיות, התפיסה בדבר עליונותו של ערך לימוד התורה הלכה והתערערה. מהמחצית השנייה של המאה ה-19 לא די היה להצטיין בלימוד בכתבי הקודש כדי ליהנות ממעמד חברתי מבוסס וממצב כלכלי שפיר. בקרב המשתייכים לאלטות הכלכליות העשירות, שהלכו והתערו יותר ויותר בקבוצת עמיתיהם שווי המעמד בחברה הלא־היהודית, התערער

5 הכוונה כאן היא לבתי מדרש וישיבות שבהם למדו מספר מצומצם למדי של חלמידים (10-30) במגוון גילים, שמידת מחויבותם למסגרת התורנית הייתה נמוכה וחלקית. לפי תיאורו של שאול שטמפפר, בבתי המדרש למדו בעלי בתים (אנשים עובדים) לפני או אחרי צאתם לעבודה. אלו למדו ביחידות או בצוותא בחבורות קטנות. מי שלמדו ועסקו בחורה רוב היום היו צעירים לפני נישואיהם שטרם השתלבו בעבודה, או זקנים שכבר פרשו מפרנסתם (שטמפפר, 2005: 17).

6 באותה העת (אמצע המאה ה-19) בארצות האסלאם, דוגמת סוריה, החלו ניצנים של תמורות בחינוך היהודי המסורתי שהתמקד עד אז בלימודי קודש בלבד. ב־1869 נפתח בעיר חלב בית ספר אליאנס ובו נלמדו גם לימודי חול לצד לימודי הקודש ולמדה בו האוכלוסייה המבוססת יותר. עם זאת, המודל הישיבתי לא היה קיים במדינות אסלאם רבות, שהחשיפה בהן למודרנה הייתה פחותה בהשוואה לקהילות במרכז ומזרח אירופה (זוהר, 2006).

מעמדו של הלמדן התורני. גבירים החלו להעדיף לבנותיהן חתן משכיל בעל תואר אקדמי ובעל מקצוע מכניס, ובהמשך היו גם תלמידים עלויים. בתורה שהעדיפו לנטוש את ספסלי הישיבה לטובת האקדמיה או הגימנסיה. תמורות אלו ערערו מאוד את ביטחונם של בחורי הישיבות בדרכה של תורה. בתהליך מהיר מאוד התרוקנו מיושביהם בתי מדרש רבים שקדמו להיווסדן של הישיבות הליטאיות, וישיבות אלו, שהיו חדשניות לזמנן והתניעו מומנטום תורני וחברתי מסוג אחר – החלו לשגשג. אלו הם מאפייניהם הייחודיים והחדשניים (לזמנן) של ישיבות ליטא, הניכרים עד היום בישיבות הגדולות.

(א) מסגרת על-אזורית. ראשית, מדובר היה בישיבה שמידת זיקתה ליישוב (עיירה או עיר) ולקהילה מסוימים הייתה נמוכה מאוד. למעשה, הישיבה הליטאית הייתה, ועודנה כיום, מסגרת על-אזורית שאיננה נזקקת לפרנסי קהילה מקומיים, אלא נשענת על תמיכה כלכלית של נדבנים ושל הציבור כולו באזור רחב למדי. ניתוקה של הישיבה מקהילה מקומית קונקרטיית בא לידי ביטוי לא רק בדרכי המימון הנרחבות שלה, אלא גם בכך שראש הישיבה לא נתמך על ידי קהילה מסוימת, ולכן הוא התנהל, לרוב, באופן אוטונומי. זאת ועוד, שלא כבעבר, לישיבה היה מבנה פיזי ייעודי ונפרד שלא היה שייך לקהילה – מעין מוסד אקסטריטוריאלי.

(ב) תמיכה כלכלית בלומדים על ידי ראשי הישיבות. בניגוד למקובל במאות שקדמו למאה ה-19, התלמידים לא נתמכו על ידי פרנסי הקהילה והציבור עצמו, אלא זכו לתמיכה מכספים שגייסה הנהלת הישיבה. לקהילה כמעט שלא הייתה אפוא השפעה על הנעשה בין כותלי הישיבה הליטאית.⁷

(ג) מבנה ייחודי זה יצר תלות גבוהה מאוד של תלמידי הישיבה ברבם, הלוואי הוא ראש הישיבה, שהיה לא רק דמות סמכותית תורנית-רוחנית ופדגוגית, אלא גם מי שיש לו אחריות רבה לרווחתם של תלמידיו בכלל היבטי החיים, רוחניים וחומריים כאחד. פעמים רבות בשל גילם הצעיר מאוד של התלמידים

7 ניתוק זה מהקהילה ומהתמיכה האפשרית שלה בלומדים, הביא לטענת החוקרים גם להחארגנות מסועפת של התלמידים בינם לבין עצמם ולמען רווחתם (דבר שהיה בגדר חידוש באותה עת). לתלמידים בישיבה היה ועד לארגון חגיגות, עזרה כספית הדדית, טיפול רפואי ועוד. ועדים אלו היו מקבילים במידה מסוימת לאלו שהיו קיימים בקהילות היהודיות.

היה ראש הישיבה דמות אבהית מגוננת (אטקס וטיקוצ'ינסקי, 2004: 29). מבנה זה עודד ויצר קשרים הדוקים וקרובים מאוד (בדרך כלל) בין ראש הישיבה לתלמידים ובינם לבין עצמם. עמנואל אטקס (2004: 28) טוען כי ראש הישיבה הליטאית ה"היסטורית" נתפס לא רק כתלמיד חכם ומורה לתלמידיו אלא גם כ"מופת מוסרי" – באופן ובסגנון התפילה, בשקדנות, בהתמדה ובבקיאות הלימוד התורני, בקיום המצוות ובהקפדה היומיומית עליהן.

(ד) רציפות ואינטנסיביות בלימודי הגמרא. הלימודים התורניים בישיבה החרדית-ליטאית מתמקדים באופן כמעט בלעדי בלימודי הגמרא, והם נמשכים באופן רציף כמעט בכל חודשי השנה, מלבד תקופת "בין הזמנים", ובישיבות כמו ישיבת וולוז'ין גם כמעט לאורך כל שעות היממה.

(ה) תכלית הלימוד התורני. אף שבוגרי ישיבות ליטאיות רבות הפכו בבגרותם לנושאי משרות תורניות חשובות, לפוסקי הלכה, לרבני קהילות⁸ ואף למנהיגים ולדמויות מוכרות בתנועה הציונית, בתנועה הסוציאליסטית ועוד, הלימוד בישיבות אלו לא נועד לשם הסמכה לרבנות או לצורך רכישת תעודה או תואר תורני פורמלי אחר, אלא "לשמו", ללא תכלית גשמית כזאת או אחרת. הלמדנות נמדדה באמצעות פלפול בגמרא ומסירת דרשות: "היכולת לצטט מקורות רבים, לחדש פירושים, להציג שאלות מקוריות או להראות חריפות [...] הם שקבעו את מעמדו של הלומד, ולא אישור פורמלי בכתב" (שם, 18). למרות זאת, לימוד לשם שמיים ממניעים רוחניים אינו חף ממניעים גשמיים אחרים, הקשורים למעמד חברתי וקהילתי ולאפשרות לזכות במשרה תורנית מכובדת. בשל המצב הזה, בתי המדרש והישיבות הצליחו לעורר למדנות והצטיינות בקרב התלמידים, ללא מבחנים קבועים. התלמידים הצליחו להגיע להישגים והפגינו את ידענותם וחריפותם במהלך הלימוד היומיומי שנמסר בעל פה (בדרשות ובחברותות).⁹ בעבר, כיוון שכל

8 רוב רובם של ראשי הישיבות בימינו הם בוגרי ישיבות ליטאיות. עם בוגרי ישיבות חברון נמנים הנשיא לשעבר חיים הרצוג, פרופ' מנחם איילון, שופט בית המשפט העליון, חבר הכנסת אריה דרעי, הרב הראשי לשעבר שלמה גורן, הרב יהודה עמיטל, הרב יוסף בא"גד, השר וחבר הכנסת לשעבר משולם נהרי ואחרים.

9 שיטת לימוד זוגית שבה דנים בטקסטים תורניים, בעיקר בלימוד גמרא. זהו מושג מרכזי באחוס הישיבתי, אף שלא היה נהוג בישיבת וולוז'ין.

באי הישיבה נחשפו לידענות וללמדנות של הבחורים המוצלחים, ולחלופין גם לבחורים שלא הצליחו להגיע לרמה לימודית גבוהה, הגעה למעמד של למדן או עליו זיכתה את הלומד בהזמנה לארוחות בבית הגביר ואף בשידוך איכותי ובמשרה תורנית אפשרית בעתיד.

(ז) להבדיל מבית המדרש המסורתי, שבו סדר הלימוד לא היה פורמלי, והתלמידים, נשואים ורווקים כאחד, בחרו בעצמם את מסכת הלימוד ואת אופן הלימוד, ללא מורים ובחינות, בישיבה הליטאית נוסדו סדרים, ובהתאם להם מורים מסוימים לימדו שיעורים קבועים, בהם כמובן גם ראש הישיבה עצמו. בישיבה לומדים רק רווקים צעירים ולא גברים נשואים. כמו כן, הישיבה פיקחה על הלמידה והלומדים בהתאם לרמות שונות של סייגים, שהשתנו מעת לעת וממקום למקום.

בקרב ההיסטוריונים של עולם הישיבות הליטאיות יש ויכוח ער בנוגע לשילובם של לימודי חול בישיבת וולוז'ין. סוגיה זו איננה רק סלע מחלוקת בין מלומדים, אלא יש לה כמובן השלכות ברורות על האתוס החינוכי והקהילתי המארגן של הישיבות החרדיות כיום ועל האפשרות לשלב בהן לימודי חול או לימודי מקצוע מעשי.

(ז) אליטיזם רוחני. כבכל מוסד לימוד חינוכי גבוה המשמש פלטפורמה לניידות חברתית, מעמדית וכלכלית, גם עולם הישיבות הליטאי אפשר ניידות זו הייתה מוגבלת, כיוון שבעולם היהודי המסורתי של ליטא התקיים סינון אליטיסטי שנתן יתרון ברור לתלמידים שהגיעו ממשפחות עשירות ומיוחסות להתקדם למעמד מלומד ומוערך.¹⁰ "היה ברור לכל, שאלפי הצעירים החובשים את ספסלי הישיבות הם העידית שבעידית מקרב הנוער היהודי במזרח אירופה וכי מתוכם עתידה לצמוח האליטה הלמדנית של הדור" (שם: 55). המצב השכיח היום שונה מאוד, ובו נעסוק בהמשך.

10 הסינון נעשה כבר בשלב הלימוד היסודי שהתקיים במסגרת חדר פרטי. תלמידים ממשפחות קשות יום למדו בחדרים זולים או בחדרים ציבוריים שרמתם הייתה נמוכה בדרך כלל. רובם לא הגיעו לרמה הנדרשת כדי להמשיך בלימודי גמרא מתקדמים. גם תלמיד מוצלח ממשפחה ללא אמצעים התקשה מאוד להמשיך ולהתמיד בלימודיו, כיוון שאז לא היה יכול לסייע בפרנסת משפחתו. מכאן שעל אף הרצון והערך שבקידום ובחידוש בני עניינים, מערכת החינוך היסודית ברחבי העולם המסורת-יהודי קיבעה פערים מעמדיים בין-דוריים.

אם כן, ברור שהתלמידים במוסדות אלו, צעירים ומבוגרים כאחד, נדרשים להפגין עצמאות חשיבתית והתנהלות תורנית המעידה על מוטיבציה פנימית גבוהה ומתמשכת. עצמאות זו באה לידי ביטוי גם בארגון הפנימי בתוך הישיבה ובעזרה ההדדית בין בחורי הישיבות לבין עצמם.

כאמור, ישיבות ליטא ההיסטוריות נועדו ברוב המקרים לשכבה דקה של למדנים, מתמידים ומצטיינים. לא פלא אפוא שהן היו מקור להשראה סימבולית חזקה לעולם האורתודוקסיה בישראל ובתפוצות לפחות עד מלחמת העולם הראשונה, וגם לאחר מכן, לאחר חורבן יהדות אירופה בשואה.

1.2. הקהילה והישיבה

מערכת החינוך החרדית בישראל היא נייר לקמוס לעצם ההשתייכות לציבור החרדי – מי בפנים ומי בחוץ, מי מוצלח ומיוחס ומי פחות. כל אלו נקבעים במידה רבה בהתאם למוסד שבחור הישיבה לומד בו ולמידת יוקרתו בקהילה. בחברה החרדית מושם דגש רב על חשיבותם ומעמדם של בני תורה ועל שלילת דרכי חיים אחרות (חקק, 2005). זהותו של בחור חרדי ומידת התקדמותו במסלול החיים בקהילתו תלויות מאוד בטיב ובמוניטין של הישיבה שבה למד. להורים יש כמובן תפקיד מכריע בבחירה ובהכוונה של הבחורים למוסדות איכותיים, התואמים את תפיסת עולמם ואת מידת אדיקותם. עצם הקבלה למוסד לימודי חרדי ככלל, ולישיבה גדולה בפרט, מעידה גם על מעמד בני משפחתו של התלמיד ועל מידת ההערכה שהתלמיד זוכה לה בקרב רבותיו ומחנכיו (שפיגל, 2011: 113).¹¹ שלב המעבר מישיבה קטנה (גיל 13-17)

11 לפי תיאורו של אודי שפיגל (2011), מערכת המיון החינוכית החרדית הבלתי פורמלית, בשכבות הגיל הצעירות, נותנת משקל רב לטיב הדימוי שיש למשפחתו של התלמיד, הנקבע לפי פרמטרים כמו סוג עיסוקו של האב (אברך או עובד); תחום עיסוקה של האם ומידת האדיקות הדתית הנהוגה בבית התלמיד; שימוש באינטרנט או במכשירים ניידים חכמים; טיבם והקפדתם הרוחנית-דתית של אחים ואחיות; סגנון לבוש ועוד. ברור שהלימוד בתלמוד תורה (מקביל לבית הספר היסודי) מובחר ואיכותי מקל את הניעות מעלה בהמשך שלבי הלימודים בישיבה הקטנה והגדולה. על כן, למיון בגיל תלמודי התורה היסודיים יש משקל רב בכל תהליך התבססות מעמדו של בן תורה חרדי בישיבות גדולות.

לישיבה גדולה הוא מורכב ומאתגר, שכן הוא, כאמור, נקודה קריטית בשלבי ההתפתחות של הבחור החרדי. נוסף לבירור הרקע האישי והמשפחתי של בחור הישיבה, נבדקים גם מידת בקיאותו ויכולותיו הלימודיות-תורניות וכן מידותיו ואורחות חייו. למוניטין של הישיבה הקטנה שבה למד טרם השתלבותו בישיבה גדולה יש גם כן משקל לא מבוטל בטווח השיקולים האפשריים. עם זאת, אין להמעיט בחשיבותם של שיקולים כלכליים (בנים למשפחות עשירות נהנים לרוב מסיכויים טובים יותר), חברתיים (מעמד חברתי לאור ייחוס והישגים אישיים), עדתיים-אתניים (אפליית בחורים ממוצא ספרדי מזרחי) ואף פוליטיים בקבלה לישיבה גדולה. לכן, מצד אחד, מערכת הקבלה והשיבוץ לישיבות גדולות איננה שוויונית, ומצד שני עולם התורה הישיבתי בהחלט שואף ולהכיל שונות מעטה, במטרה להשאיר ולהעצים כמה שיותר בני תורה באורח החיים התורני, המאפשר מוביליות בהתאם לרמה הלמדנית של הפרט ולאיכות מידותיו המוסריות (שם: 116).

המאפיין המשמעותי ביותר של ישיבה חרדית, ולמעשה של כל מערכת החינוך החרדית, הוא תפקידה החברתי והנורמטיבי, בצד מעמדה החינוכי-תורני. הסוציולוג מנחם פרידמן תיאר את הפיכתה של הקהילה החרדית ל"חברת לומדים" שבה העיסוק הבלעדי של כלל הגברים החרדים, בעיקר במסגרת הישיבות, הוא לימודי הקודש התורניים (פרידמן, 1991; 2004). החברה החרדית רואה בתלמידי חכמים מודל לחיקוי ולהערצה. המצטיינים בלימודיהם בישיבה זוכים ליוקרה ולמעמד חברתי גבוה (שפיגל, 2011). בחברה החרדית הצלחה בישיבה (הקטנה והגדולה) היא אישור לאיכות הבוגרים, התלמיד ואף בני משפחתו ומעגל קרוביו. על כן, למידת היוקרה ולמוניטין שיש לישיבה כלשהי יש השפעה מכרעת על סיכוייו של צעיר חרדי לזכות בשידוך מיטבי ונחשק ואף לנסות ולהתמודד על משרה תורנית או על משרת הוראה במערכת החינוך החרדית הענפה בעולם הישיבות, וככלל על מעמדו ומרחב אפשרויותיו כבן תורה בוגר. זאת ועוד, בהתאם למודל ההיסטורי של ישיבות ליטא, גם כיום מרבית הישיבות הגדולות הן למעשה מוסדות עצמאיים.

1.3 שיטות וסדרי לימוד בישיבות

שיטות הלימוד בישיבות משתנות בין הפלגים החרדיים – לא הרי הלימוד העיוני הנהוג בישיבות הליטאיות כלימוד המתמקד בבקיאות ובשינון הנהוג בישיבות הספרדיות. לא דומה העיסוק בתכנים אינטלקטואליים ברמה גבוהה הנהוג בישיבות הליטאיות והספרדיות, כלימוד המוסר והחסידות הנהוג בישיבות החסידיות. הצד השווה שבכולן הוא שמדובר בלימוד ממושך מאוד לאורך שעות רבות, תובעני ואינטנסיבי, המלווה בחינוך קפדני לאורח חיים דתי-שמרני המתאים לערכי הקהילה.

¹² שעות הבוקר והצהריים

סדר היום בישיבה מתחיל בדרך כלל בשעה 7:00 בבוקר, בהתייצבות לתפילת שחרית בישיבה. משך התפילה הישיבתית הוא כשעה ביום רגיל ועד כשעה וחצי בימי מועד מיוחדים (ימי שני וחמישי שבהם נוהגים לקרוא בתורה, ראש חודש וכו'). לאחר מכן מתנהל לימוד קצר של הלכות, בדרך כלל מהספרים "משנה ברורה" או "חיי אדם"¹³. לימוד ההלכה אינו עיקר הלימוד התורני בישיבות, ועל כן הזמן המוקצה לו הוא רק כחצי שעה ביום. לאחר ארוחת בוקר קצרה מתחיל סדר ראשון של היום, המתקיים בבית המדרש מהשעה 9:00. "סדר" הוא השם הישיבתי לפרקי לימוד תלמודיים יומיים האורכים כ-3-4 שעות, שבהם בני הישיבה לומדים זה עם זה בחברותא. ברבות מהישיבות הלימוד בסדר הוא קולני, ותלמידי הישיבה מתווכחים זה עם זה על דברי התורה, מתוך אמונה שרק העמל והעיון הם לימוד התורה האידיאלי.

¹² סדר היום המתואר כאן אופייני לישיבות רבות, אך אינו אחיד בכולן. לפיכך מדובר בסדר יום לדוגמה.

¹³ "משנה ברורה" הוא ספר הלכתי שנכתב בפולין על ידי הרב ישראל מאיר הכהן מראדין ("החפץ חיים") ופורסם בין השנים 1884-1907. הספר משמש מקור פסיקה הלכתי מרכזי בקרב יוצאי אשכנז. "חיי אדם" הוא ספר הלכתי שכתב בסוף המאה ה-18 הרב אברהם דנציג.

סמוך לשעה 12:00 תלמידי הישיבה יוצאים מבית המדרש ומתפזרים לחדרים שבהם ניתן שיעור הנמשך כשעה על ידי ר"מים ("ראש מתיבתא", כינוי למורים בישיבות). בניגוד ללימוד בבית המדרש, שלו שותפים כולם, שיעורים אלו ניתנים לכל שכבת גיל לבדה, או על פי רמת תלמידיה. לאחר מכן מתקיימת תפילת מנחה, ולאחריה ארוחת הצוהריים וסדרי לימוד פרטיים של תלמידים מתמידים המעוניינים ללמוד גם "בין הסדרים".

הפסקת הצוהריים נמשכת קרוב לשעתיים. במהלכה חלק מהתלמידים נחים בחדרם ואחרים לומדים נושאים שמחוץ ללימודי הישיבה הרשמיים. כבר בשעה 15:30, מרבית בני הישיבה שבים אל בית המדרש לסדר המכונה **סדר ב**, הסדר הארוך ביותר במשך היום. מכאן ועד השעה 19:00 לערך התלמידים עוסקים בלימוד בחברותות כפי שהיה בבוקר, אך בעוד סדר הלימוד בבוקר היה בעל אופי עיוני פלפלני, הסדר של אחר הצוהריים הוא "בקיאותי" יותר. התלמידים לומדים את דפי הגמרא אך הפעם מתרכזים בפשט של הדברים.

תלמידים צעירים שזה עתה הגיעו מן הישיבה לצעירים יתקשו לעמוד בשלוש וחצי שעות רצופות של לימוד עצמאי בחברותא, על כן הישיבה מעמידה לרשותם "משיבים" – אברכים שתפקידם לעבור בין התלמידים, לעודד את רוחם ולחזק את הבנתם בדברי הגמרא.

שעות הערב והלילה

סמוך לשעה 19:00 לימוד הגמרא מתחלף בלימוד "סדר מוסר". פרק זמן קצר שבו נלמדים ספרי מוסר, מחשבה ואמונה מעוררים המורים על דרכי הרוחנית של התלמיד. לאחר שמסתיים סדר המוסר נערכת תפילת ערבית ולאחריה ארוחת הערב, ואז זוכים התלמידים לכמה דקות של זמן פנוי, עד לשעה 21:00 שבה מתחיל **סדר הערב**. סדר זה, השלישי בסדרי היום, הוא זמן לימוד בחברותות, שבו רבים מהתלמידים משלימים לימודים שלא הספיקו במשך היום, אחדים מכינים את לימוד הגמרא לשיעור העתיד להתקיים למחרת, ואחרים עוסקים בלימוד עצמאי של תכנים תורניים שהם מעוניינים ללמוד. הסדר, הנמשך עד השעה 23:00, הוא הפחות "מהודק" ומוקפד מתוך סדרי היום, שכן שעת הלילה המאוחרת נותנת אותותיה בתלמידים. עם זאת,

רבים ממשיכים ללמוד לאחר השעה 23:00, אחרי שמסתיימים סדרי היום הרשמיים. רק סמוך לשעת חצות תלמיד הישיבה שב לחדרו. זהו זמן של שיחות חולין עם החברים בד בבד עם ההתארגנות לשעת השינה, שכן בשעה 7:00 בבוקר עליו להתייצב שוב בבית המדרש לתפילת שחרית של מחר.

יודגש כי סדרי הלימודים בישיבה תובעניים לא רק בימות החול אלא גם בסופי השבוע. התלמידים בדרך כלל חוזרים לביתם אחת לשלושה או ארבעה שבועות, וגם את סופי השבוע הם מבליים בין כותלי הישיבה בלימוד רציף ומתמשך, גם אם התפילות וההפסקות ארוכות מעט יותר.

לתלמידי הישיבות יש בדרך כלל רק עשרה שבועות חופשה במשך כל השנה: שלושה שבועות בתקופת חגי תשרי, ממוצאי יום הכיפורים ועד ראש חודש חשוון; ארבעה שבועות בתקופת הפסח בחודש ניסן; ועוד שלושה שבועות בתקופת הקיץ – ממוצאי ט' באב ועד ראש חודש אלול. בזמנים הללו שבים התלמידים לביתם. לעיתים הם מבליים ויוצאים לטיולים בחיק הטבע, אך גם בבית הם משתתפים במסגרות הנקראות "ישיבות בין הזמנים", שם הם ממשיכים את לימודם במינון נמוך יותר, ובבתי המדרש הסמוכים לבתיהם.

מתיאור זה ניכר שמדובר במסלול לימודים תובעני, אינטנסיבי וקפדני המעלה לא מעט קשיים ואתגרים ללומדים ולאנשי החינוך החרדים האמונים על לימוד צעירים אלו. עם זאת, וכפי שממצאי מחקר זה מוכיחים, בסדרי הלימוד ובמידת ההקפדה על זמני ושיטות הלימוד הללו מתקיימת גמישות לא פורמלית, שבמסגרתה חלק מהבחורים מתנדבים בארגוני חסד וארגוני חירום והצלה ואף עובדים מעת לעת במשרות לא קבועות או לא מקצועיות כדי לספק לעצמם הכנסה צנועה.

1.4. המבנה הפנימי של עולם הישיבות הגדולות והיקפן

רישומי האגף הבכיר למוסדות תורניים במשרד החינוך מלמדים כי בשנת הלימודים תשפ"ב (20021/22) למדו כמעט 50 אלף (47,749) תלמידים

בישיבות גדולות חרדיות, ב־433 מוסדות.¹⁴ בישיבה הגדולה ביותר, ישיבת מיר, למדו בתשפ"ב 2,477 תלמידים (רווקים ונשואים כאחד). לעומת ישיבה מרובת תלמידים זו, ב־135 מוסדות אחרים היו רשומים פחות מעשרה תלמידי ישיבה; ובתווך (100-700 תלמידים) – ב־138 ישיבות למדו יותר מ־100 תלמידים, וב־50 ישיבות מתוכן למדו יותר מ־200 תלמידי ישיבה. על פי רישומי משרד החינוך, מספר התלמידים הממוצע בישיבה חרדית גדולה עמד בחמש השנים האחרונות על כ־90 תלמידים.

חשוב לסייג את הנתונים הללו ולציין שבשל המבנה המשפטי והמוסדי הפרטי הייחודי של הישיבות הגדולות יש קושי מהותי לאמוד את מספרן המדויק. חלק מן הישיבות שייכות לעמותות פרטיות שאינן נהנות מתקציבים ממשלתיים; אחרות שייכות למוסדות גדולים שתחתם חוסים מוסדות קטנים יותר. מוסדות אלו אינם מופיעים ברשומות הציבוריות של האגף למוסדות תורניים במשרד החינוך אלא נמצאים בפיקוח ותקצוב של משרד הרווחה, ויש ישיבות שלא רשומות בשום משרד ממשלתי.¹⁵

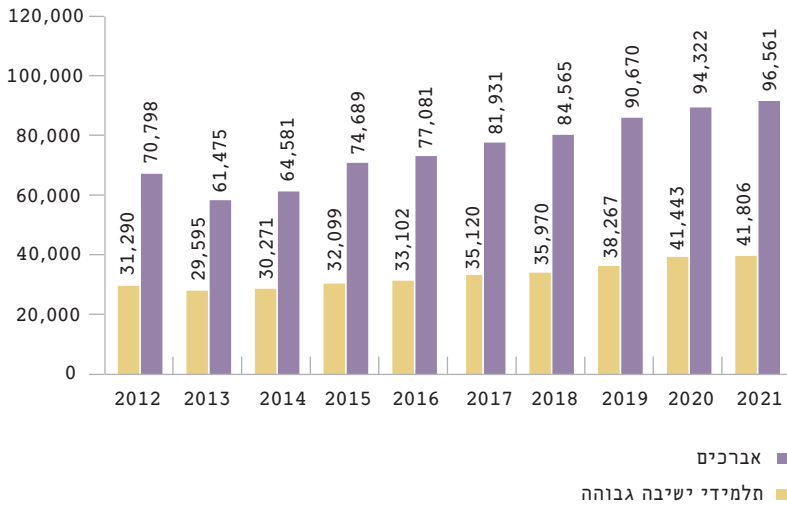
זאת ועוד, בשל קצב הגידול הדמוגרפי המהיר (4.2% בשנה) של הקהילה החרדית, הנובע מגיל נישואין מוקדם ומרמות פיריון גבוהות (6.6 ילדים בממוצע), גם עולם הישיבות החרדיות מתרחב במהירות. לפי שנתון החברה החרדית בישראל (מלאך וכהנר, 2022), בשנים 2012-2021 עלה מספר בחורי הישיבות מ־31,290 ל־41,806, מרביתם (86%) מתחת לגיל 23. משנת 2015, השנה שבה הוחזר תשלום הקצבאות הגדולות תלמידי ישיבות ואברכים, חלה עלייה ברורה במספר בחורי הישיבות, כפי שניתן לראות בתרשים 1 להלן.

14 ל־40 ישיבות ישנן שלוחות הרשומות תחת אותה עמותה. חלק מ"שלוחות" הן ישיבות קטנות של אותו מוסד או כולל לאברכים נשואים, ואחרות הן שלוחות אזוריות. בחלק מהמקרים מדובר בשבע שלוחות של אותו מוסד. **אגף בכיר למוסדות תורניים, משרד החינוך, חוזר שנה"ל תשפ"ג, 2022-2023.**

15 הואיל והלומדים במסגרות אלו כלולים בהסדר דחיית השירות הצבאי בגין לימודיהם התורניים (הסדר "תורתו אומנותו"), מוכרות ומפוקחות ישיבות אלו גם על ידי משרד הביטחון ואגף כוח אדם בצה"ל. האגף מעדכן מדי שנה את רשימת הישיבות המוכרות על ידו לצורך דחיית השירות לבני ישיבות חרדים על פי רשומות המועברות לו ממשרד החינוך. על פי אגף כוח אדם בצה"ל, נכון לשנת 2021 ישנן 340 ישיבות מוכרות בלבד.

גם בשנת הקורונה הראשונה (2020) חלה עלייה ניכרת במספרם של בחורי הישיבות (8.3%), שנבעה לא רק מהגידול הדמוגרפי אלא גם ממניעים דתיים, הוותיים ושייכותיים שהביאו להתבצרות בעולם הישיבות ולניסיון לשמר ולחזק את זהותו של המגזר.

תרשים 1
מספר תלמידי ישיבות ואברכים, 2012-2021

מקור: מלאך וכהנר, 2022.

עם הגידול במספר הלומדים בישיבות הולך וגובר הקושי לפקח עליהם ועל הישגיהם וכן היכולת לטפל בקשיים ובאתגרים לימודיים ואחרים המאפיינים את הגילים האלה. בגיל הלימודים בישיבה הגדולה, הצעירים הללו אמורים להפגין עצמאות בלימודים, מוטיבציה פנימית ללימוד וחתירה להישגים תורניים אישיים, נוסף על העמידה (ברוב הישיבות) בכללי מוסר והתנהגות קפדניים המצופים מבן תורה חרדי.

ישיבות אלו מוכרות, מתוקצבות ומפוקחות על ידי האגף הבכיר למוסדות תורניים, לאחר בקשה ואישור של האגף, ועבור כל בן ישיבה ראש המוסד

מקבל מטעם משרד החינוך החזר הוצאות בגובה של כ־500 ש"ח בחודש. ואולם מאחר שעלות הלימודים של תלמיד ישיבה גבוהה יותר, מדובר בנטל כלכלי על ראשי הישיבות והעמותות המפעילות אותן. לראשי הישיבות יש כמובן רצון להגדיל את מספר הלומדים בישיבתם כדי להאדיר את יוקרת המוסד ואת כוח משיכתו. על פי נוהלי האגף, היקף הלימוד בישיבה גדולה הוא 45 שעות שבועיות במסגרת שיש בה לפחות 40 תלמידים (או 28 תלמידים בישיבות שהן חלק מרשת של מוסדות תורניים).¹⁶ עם זאת, וכפי שתואר לעיל, במרבית הישיבות מספר התלמידים גבוה הרבה יותר ומגיע למאות.

1.5. הבחנות בין סוגי ישיבות גדולות

לפי מחקרם של לופו ומלחי (2012), ניתן לסווג את עולם הישיבות בכל אחד משלושת הזרמים החרדיים המרכזיים – ליטאים, חסידיים וספרדים־מזרחיים – לשלושה נדבכים שביניהם יש חפיפות וגבולות לא ברורים:

(א) ישיבות גבוהות "חזקות" ויוקרתיות שבהן מתקיימים לימודי קודש אינטנסיביים ברמה גבוהה. מישיבות אלו צומחת, בדרך כלל, העילית התורנית של הציבור החרדי, בעיקר הליטאי והספרדי, ומהן צומחים ראשי הישיבות של הדור הבא – המלמדים והר"מים (דוגמת ישיבת פוניבז' שבני ברק או ישיבת "חברון" בירושלים, הנחשבות לעידית שבעידית בעולם הליטאי).¹⁷

(ב) ישיבות רגילות – "דרך האמצע" של הזרם המרכזי. מייצגות בדרך כלל ישיבות נורמטיביות לשכבת גיל זו בכל הזרמים והפלגים החרדיים. רוב הבחורים בהן לומדים לימודי קודש ברמה טובה, אך ייתכן שחלקם ניסו ללא הצלחה להתקבל לישיבות יוקרתיות יותר. יש בוגרי ישיבות מסוג זה

16 למידע נוסף על היבטים אלו ראו באתר אגף בכיר למוסדות תורניים.

17 מובן שאין קשר הכרחי וישיר בין רמתה ויוקרתה של ישיבה, איכותה ככל שתהיה, לבין עיסוקיהם של בוגריה לאחר תום לימודיהם. גם בקרב בוגרי ישיבות חברון ופוניבז' – ישיבות יוקרתיות ומוקפדות – יש גברים חרדים העובדים במגוון עיסוקים לא תורניים, ומנגד יש לא מעט אברכים מתמידים שלמדו בבחרותם בישיבות יוקרתיות פחות.

ישתלבו בהמשך חייהם גם במשלחי יד שאינם תורניים ויגלו עניין בשוק העבודה ובעולם ההכשרה לעבודה. זאת ועוד, כפי שמחקר זה מלמד, לחלק לא מבוטל מבחורים אלו ישנם עיסוקים "צדדיים" נלווים כמתנדבים בארגוני חסד למיניהם, עיסוק לגיטימי הזוכה להערכה ולעידוד מצד חלק מראשי הישיבות; אחרים עוסקים בעבודות חלקיות, זמניות ולא מקצועיות, שמרביתם ישתדלו להסוות ולטשטש, ומחנכיהם כנראה יעלימו מהן עין.

(ג) ישיבות "רכות"¹⁸ (לייט) או מסגרות "חלופיות", לסגנון הלימוד התורני המקובל והנורמטיבי, המיועדות לרוב לצעירים המתקשים ומתלבטים בדרכה של תורה ובאורח החיים החרדי התובעני. חלקם מגיעים מלכתחילה משולי החברה החרדית, מקהילות של בעלי תשובה מזרחים, חרדים חוצניקים¹⁹ ועוד, וחלקם "נושרים" מהמסגרות הנורמטיביות.²⁰ במסגרות אלו לחץ הלימודים התורני מופחת באופן משמעותי והאווירה בהן משוחררת יחסית. לרוב אין הקפדה על קוד ההתנהגות והלבוש החרדיים, ולעיתים יש בהן גם שיעורי עזר והעשרה בתוכן לא תורני וכן פעילויות חברתיות שאינן מקובלות בישיבות רגילות. בדרך כלל הצוותים החינוכיים בישיבות אלו משתדלים לשמור על הנראות החרדית החיצונית של התלמידים, לא תמיד בהצלחה יתרה. בישיבות אלו ההתנגדות לכך שהבחורים יעסקו במשלח יד במקביל ללימודיהם בישיבה פחותה, ומי שעובדים עושים זאת בדרך כלל בגלוי ובתיאום עם ראשי הישיבה. יודגש כי גם במסגרות אלו ישנם לא מעט בחורים בעלי יכולות למידה גבוהות

18 הבחירה במושג זה נעשתה במהלך הכנת המחקר. בתחילה הגדרתי את הישיבות האלה מסגרות "חלופיות" לישיבות המרכזיות-נורמטיביות. אך בהגדרה זו טמון שיפוט נורמטיבי וערכי בנוגע למסגרות הראויות וה"נכונות" לצעירים חרדים. על כן בחרתי לכנות את הישיבות המיוחדות ישיבות "רכות". מונח זה מתכתב עם המושג "חרדיות רכה" (ליאון, 2009) המאפיין בעיקרו את החרדיות הספרדית-מזרחית, שהיא בעלת ערכים ונורמות התנהגות גמישות ומשתלבות, לעומת הליבה התורנית החרדית הקשיחה והלעומתית.

19 חרדים שהם או הוריהם נולדו והתחנכו בצעירותם בחו"ל, בדרך כלל מארצות המערב. בעלי גישה פתוחה ומודרנית יותר בהשוואה לחרדים ילידי ישראל.

20 יצוין כי בעולם הישיבות החסידי החלוקה בין ישיבות רגילות לישיבות "רכות" חדה וברורה פחות, בשל יכולת ההכלה הגבוהה של הקהילה גם למי שאינם מצטיינים בלימודי הקודש. לפיכך המחקר האיכותני התמקד בקבוצות מחקר מהציבור הליטאי והספרדי. עם זאת, בסקר הכמותי לקחו חלק גם לומדים בישיבות חסידיות.

ומוטיבציה להצלחה והתקדמות, שאינם מעוניינים או שאינם יכולים ללמוד במסגרת תורנית קפדנית. לכן מדובר במנעד רחב מאוד, ולא רשמי או מוגדר, של מסגרות מסוג זה.

הישיבות ה"רכות" משמשות לעיתים "מקלט" – כמעין "תיבת נח"²¹ כמקובל בעגה החרדית – זהותי והשתייכותי שבו התלמידים אמורים בעיקר להישמר מאיומי העולם החיצוני הלא-חרדי עד לנישואיהם. התקווה היא (של הורים, מחנכים ורבנים) שצעד זה ישאיר אותם במסלול החיים החרדי הנורמטיבי. הישיבות ה"רכות" מספקות מסגרת לימודית תורנית כללית שבה ניתן חופש רב ללומדים.

1.6. מגמות שינוי, אתגרים וחסמים של תלמידי ישיבות גדולות

כפי שהקהילה החרדית בישראל איננה מקשה אחת, כך גם עולם הישיבות החרדיות. ניתן לחלק את הישיבות הגדולות לכמה קטגוריות מובחנות, בהתאם לאיכות הלימודים בהן ולרמתם, וכן על פי ההשתייכות של ישיבות אלו לזרמים ולקהילות חרדיות שונות. אתאר להלן בקצרה הבחנות אלו, אשר גם סייעו בזיהוי אוכלוסיות המחקר ובגיבוש עבודת השדה ואיסוף הנתונים.

(א) צעירים חרדים בסיכון

לאחרונה, גם בעקבות משבר הקורונה, גדל השיעור של צעירים חרדים בני 18-25 שאינם מוצאים את דרכם במסגרות החרדיות הקיימות – צעירים בשולי החברה החרדית שחלקם נמצאים במצבי סיכון שונים.

אוכלוסיית צעירים זו אינה נהנית מסיוע של עורף משפחתי ותעסוקתי. צעירים אלו סובלים לעיתים ממחסור חומרי ורגשי, ואין להם תמונת עתיד

21 להתייחסות מעמיקה ומפורטת על מושג זה בציבור החרדי בישראל ראו ספרו של אהרן איתן (2022), חרדיות ישראלית, עמ' 25-50.

ברורה באשר לאפשרויות התעסוקה וההשכלה שלהם. כמו כן חסרה להם מאוד תמיכה של הורים, בני משפחה או דמויות משמעותיות בקהילה, שכן הם אינם עונים על הנורמות המצופות מצעיר חרדי בן תורה. אם בעבר שוליים אלו נדחקו, לרוב בכוונת מכוון על ידי המחנכים החרדים,²² אל מחוץ למחנה, כיום רובם ממשיכים להסתופף בתוכו, גם אם לא תמיד מרצון ובעקבות החלטה מושכלת. פרנסי הקהילות, מחנכים, מלמדים, רבנים ומלווים למיניהם מנסים להכיל את הצעירים הללו, בדרך כלל במסגרות ה"רכות", כדי לחזק את זהותם ואת שייכותם לקהילה החרדית (מלחי, 2020). חלק מן המוסדות מנסים לספק לצעירים אלה גם כלים בסיסיים להשתלבות מיטבית בעולם התעסוקה. מכאן ניתן לשער גם כי המוטיבציות לתעסוקה בקרב אוכלוסייה זו גבוהות ובולטות בהשוואה לקבוצת התלמידים המתמידיים.

(ב) אוריינטציה תעסוקתית

במקרים רבים לצעירים אלו חסרה אוריינטציה תעסוקתית והבנה וידע בסיסיים על מבנה שוק העבודה, אתגריו וההזדמנויות שהוא מאפשר. כן חסרים להם כלים ומיומנויות יסוד כגון עמידה בלוחות זמנים וביעדים ושימושי מחשב, לנוכח המאפיינים השונים מאוד של המסגרות התורניות. יודגש עוד כי הלכה למעשה ישנה מגבלה חוקית ורשמית להשתלבות צעירים אלו בעבודה כל עוד הם משתייכים להסדר "תורתו אומנותו" ומחוייבים ללימוד תורני מלא.

לחסם זה ישנה משמעות יישומית, בייחוד לנוכח הניסיונות לשינויי חקיקה בעת כהונתה של הממשלה ה־36 (ב־2022; דיון שנמשך גם ב־2023 בעת כהונתה של הממשלה ה־37), שלפיהם הפטור משירות צבאי לגברים חרדים

22 עד לפני כעשור הגישה הרווחת של מחנכים ומורים במערכת החינוך החרדית הייתה להדיר ולהוציא צעירים מתקשים ו"בעייתיים" מהישיבות כדי למנוע ולצמצם את הפגיעה והנזק שהאחרונים עלולים לגרום לתלמידים נורמטיביים. לצעד זה הייתה השפעה מהותית גם על מקומם ומעמדם של נערים (ונערות) רבים בקהילה שממנה הודרו, צעד שיצר ניתוק וניכור חמור והוביל צעירים מרקע חרדי למצבי סיכון ומצוקות קשים. גישה זו הולכת ומשתנה ומוחלפת בניסיונות הכלה וטיפול קודחת, גם אם אינו מקצועי ושיטתי (להב, 2005; לופו ומלחי, 2011; מלחי, 2020).

ייתן כבר מגיל 21, וניתן יהיה להתחיל בהשלמת בגרויות או בהכשרה מקצועית בהיקף מוגבל אך קודם לכן, כל זאת אך ורק באישור בכתב מראש הישיבה. שינויים אלו עשויים לאפשר לצעירים החרדים היוצאים מן הישיבה לעבוד למחייתם, לפחות באופן חוקי ופורמלי, אם הם מעוניינים ומסוגלים לכך. כיום החוק מאפשר לבחורי ישיבה ללמוד לצד לימודי הקודש גם לימודי חול (לצורך השלמת בגרויות למשל), בהיקף של עד 15 שעות שבועיות.²³ מימושה של יוזמת חוק זו הייתה יכולה לאפשר לבחורים מגיל 21 ואילך לעמוד ברשות עצמם ולבחור את נתיב החיים הרצוי להם – כגברים עובדים או כמי שבחרו ללמוד מקצוע או תואר אקדמי – ללא תלות במעמד החוקי כתלמידי ישיבה, וללא צורך במילוי חובת השירות הצבאי או הלאומי-אזרחי.²⁴

(ג) רמת הלימודים התורניים ואיכותם

התפוצה הרחבה של עולם הישיבות, והציפייה הנורמטיבית לכלול את כל בני המגזר במסגרות תורניות, אך יוצרת פחות באיכותם של לימודי הקודש בישיבות החרדיות. לימודים אלו מתקיימים בשיטות מיושנות ובינוניות המאפיינות את המטרות המינוריות המוצבות בפני תלמידים ומחנכים והיעדר של יעדים חינוכיים-פדגוגיים קונקרטיים ברורים.²⁵ חסם זה, הגורם גם הוא לנשירה וללימודים לא משמעותיים, מאפיין לא רק את הצעירים שבשוליים או קבוצות סיכון חסרות עורף משפחתי של הלומדים בישיבות "רכות", אלא

23 מכסת שעות הלימוד התורנית לבחור ישיבה היא 45 שעות שבועיות, מתוכן באופן תאורטי ניתן ללמוד עד 15 שעות לימודי חול. עם זאת, לימודי חול במסגרת ישיבה חרדית יכולים להתבצע רק עם אישור ראש הישיבה.

24 מדובר בדילמה לא פשוטה. מצד אחד, הורדת גיל הפטור עשויה לסייע לצעירים חרדים רבים להשתלב בעבודה, ובכך היא מממשת יעד תועלתני וכלכלי ברור. מן הצד האחר, הורדת גיל הפטור ללא קביעת יעדי גיוס מחייבים לחרדים עלולה לפגוע קשות בערך השוויון ובאתוס שירות החובה בצבא. להסבר מפורט בנוגע למתווה מיטבי לגיוס חרדים לצה"ל והורדת גיל הפטור משירות ראו – יוחנן פלסנר, גלעד מלאך, ערן שמיר-בורר ושלומית רביצקי טור-פז, "חוות דעת: מתווה הממשלה להסדרת (אי)-גיוס חרדים לצה"ל", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 12 ביוני 2023.

25 ראו ביקורת ברוח זו במגזין הפנים-חרדי **צריך עיון** – מני לוי, "נדרשת תכנית חינוכית לישיבות", ט' סיוון תשפ"א.

הוא גם חלק מהמתרחש בישיבות רגילות השייכות לזרם המרכזי. התיאור הביקורתי הבא, המגיע מלב ליבו של עולם התורה החרדי, מציג בדיוק רב את הכשלים הניכרים בעולם הישיבות והכוללים:

המערכת מתנהלת ללא מטרה ברורה, ללא יעדים מוגדרים, והתלמידים אמורים לפלס את דרכם בתוך הערפל. במצב עניינים כזה, לא ייפלא שקשה כל כך להבחין במה שמכונה "נשירה סמויה". אם המסלול אינו מסומן דיו, כיצד יהיה אפשר להבחין בתלמיד הסוטה ממנו [...]. בחור ישיבה הלומד ברצינות במשך שש שנים בישיבה גדולה ועוד חמש שנים בכולל היה יכול לצאת עם עושר תורני עצום, עם יכולת פסיקה והכרעה הלכתית. לצערנו, המציאות, אם להתבטא בעדינות, רחוקה מאוד מכך. הציפייה להגיע להישגים כאשר המטרה אינה מוגדרת מראש משולה לנסיעה ברכב מבלי להכניס למערכת הניווט את הכתובת המתבקשת (אברך כולל ופעיל נוער בסיכון).

איה ההתאמה של בחורי ישיבות הנמצאים בשולי עולם הישיבות, בד בבד עם איה הנחת והקשיים שציבור זה מעורר בקרב מחנכים, רבנים ומנהיגים בקהילה החרדית, עודדו גורמים שונים לבחון חלופות חינוכיות ומעשיות לציבור זה גם בנתיב ההכנה לתעסוקה (מלחי, 2020). ואכן מחקר שנערך כבר לפני כעשור ובחן את עמדותיהם של צעירים חרדים בישיבות קטנות בנוגע ללימודים כלליים ולימודי מקצוע העלה ממצאים מעניינים: 25%-30% מבחורי הישיבה הצהירו כי אינם רואים את עתידם במסלול הלימוד התורני, והם מעוניינים ללמוד מקצוע או תואר אקדמי שיפרנס אותם בעתיד; כ-40% מהלומדים בישיבות קטנות "רכות" ברמה נמוכה הצהירו כי התייעצו ושוחחו עם הוריהם בנוגע ללימודי חול (לופו ומלחי, 2012). מנתונים אלו, וממצאים אחרים, עולה כי ישנה מוטיבציה הולכת וגדלה ללימודים כלליים גם בקרב הלומדים בישיבות גדולות. הערכות של מומחים בתחום מלמדות כי 10%-15% מהישיבות מאפשרות לתלמידים ללמוד גם תכנים שאינם תורניים, תופעה המעידה על פתיחות שלא הייתה בעבר לשילוב לימודי חול בישיבות גדולות. תמורות אלו באות לידי ביטוי גם בעלייה ברורה בשיעורי התעסוקה של צעירים חרדים בני 18-24, שעלו משיעור זניח של 3.3% בתחילת המאה (בשנת 2000)

ל-23% בשנת 2018,²⁶ על אף המגבלה החוקית לעבוד באופן רשמי בגילים אלו והאיסור על עבודה במקביל ללימודים בישיבה ללא קבלת פטור משירות צבאי. עוד יצוין כי סביר להניח שישנם עוד הרבה צעירים בגילים אלו העובדים באופן לא רשמי (עבודה "בשחור") במשלחי יד מזדמנים ולא מקצועיים, לנוכח המגבלה כאמור של ההשתייכות להסדר.

אחד המאמצים הארגוניים-מוסדיים החדשניים יחסית, המעיד על הצורך העולה מ"השטח" בפתרונות יישומיים-מעשיים לאוכלוסיות אלו, הוא תוכנית "חנוך" שנועדה להעניק מידע וכישורי תעסוקה בסיסיים ללומדים בישיבות "רכות". תוכנית זו החלה לפעול בשנת 2012 במסגרת מיזם תבת (תנופה בתעסוקה) של ארגון הג'וינט וממשלת ישראל, ובשנים האחרונות היא מעניקה שירותי הכנה מנטלית לתעסוקה גם ללומדים בישיבות גדולות מהזרם המרכזי. מחקר שנערך בשנת 2019 בקרב בוגרי תוכנית זו העלה כי שיעור גבוה מהם מועסקים במקצוע שלמדו, אף מעבר למקובל בגיל זה באוכלוסייה הכללית (בארט, 2019). התוכנית מיועדת כאמור במקורה לתלמידי ישיבות גדולות "רכות" המתקשים לממש את האידיאל התורני ושבהן מתקיימים לימודים תורניים חלקיים בלבד. ראשי הישיבות הללו מעוניינים לספק לתלמידיהם עיסוקים נוספים מלבד לימודי הקודש ולהכין אותם לשוק העבודה, ועל כן הם משתפים פעולה עם התוכנית. תוכנית "חנוך" כוללת סדנאות קבוצתיות וייעוץ אישי פרטני על ידי פסיכולוג תעסוקתי, והיא מטפלת במאות תלמידים מדי שנה ומסייעת להם לגבש אופק תעסוקתי לקראת יציאתם למסגרות הכשרה ותעסוקה, בהתאם לנטייתם האישית. התוכנית הצליחה לבנות יחסי אמון עם ראשי ישיבות ולפיכך נהנית מלגיטימציה לפעולה במסגרות חרדיות שונות. תוכנית זו ומיזמים נוספים מלמדים כי חשוב לבחון את הקשר של אוכלוסיית שונות בעולם הישיבות הגדולות לעולם התעסוקה ולמסלולי הכנה אליו כחלק ממרחב הפתרונות האפשריים לצעירים אלו.

ישנה כיום מגמה הולכת ורווחת של מאות ואף אלפי צעירים חרדים שלימודי הקודש שלהם, לימודים שהם כאמור נורמה מחייבת והכרחית בקהילה

26 למרות מגמה עלייה זו, עדיין מדובר בשיעור תעסוקה נמוך ביחס לקבוצת הגיל 25-34, שבה עמד שיעור תעסוקת הגברים החרדים ב-2018 על כ-40%.

החרדית, אינם משמעותיים בעבורם, והם פוקדים את הישיבה באופן מחייב פחות לעומת הנורמה המקובלת. תופעה זו רווחת במיוחד בישיבות ה"רכות", אך גם בקרב בחורים הלומדים בישיבות הרגילות מהזרם המרכזי, וכנראה גם בקרב יחידים הלומדים בישיבות העילית. יודגש כי לצורכי מחקר זה, וכדי להתמקד באוכלוסיות מטרה ייעודיות, קרי הלומדים בישיבות רגילות עם אוריינטציה לשוק העבודה והשלמת השכלה והלומדים בישיבות "רכות", הדיון יתמקד בשתי אוכלוסיות אלו בלבד.

מכיוון שהקהילה החרדית בישראל עיצבה לעצמה נתיב חינוכי בלעדי ומחייב – מסלול שכולו לימודי קודש שרק באמצעותו יכול התלמיד להגשים את עצמו ואת ייעודו הדתי-חברתי – כל מי שאינו מצליח להגשים את עצמו בעולם הישיבות החרדי, קטנות כגדולות, נאלץ למצוא את עצמו בשולי המחנה ולעיתים אף מחוצה לו. על אף הקושי לכמת את גודלה של קבוצה זו, במחקר קודם הערכנו כי מדובר בכרבע מבחורי הישיבות מהזרם החרדי המרכזי (לופו ומלחי, 2012). מדובר בצעירים שכבר בתחילת שנות העשרים לחייהם, ולעיתים אף לפני כן, אינם רואים את עתידם כאברכי כולל או כנושאי משרות תורניות, אלא כעובדים בשוק העבודה הכללי ואף כמי שרוכשים מקצוע ותעודה אקדמית.²⁷ כיוון שמדובר בהערכה מיושנת מעט, נעזרתי במומחים העוסקים בתחום כדי לאמת ולעדכן את הנחות היסוד באשר לגודלה של קבוצה זו ומצאתי שמדובר באותם סדרי גודל. הערכה נוספת של היקף הישיבות הייחודיות לצעירים חרדים שבשוליים ושל מספר הלומדים בהן נשענת על מיפוי שיטתי שנערך על ידי מנהלים בתוכנית "חנוך" (שכבר הוזכרה ושעליה נפרט בהמשך).²⁸ מיפוי זה העלה כי קיימות כ-120 מסגרות ייחודיות מסוג זה בטווח הגילים הרלוונטי (18-25), שמספר הלומדים הממוצע בהן הוא 65. על כן, לפי הערכה כללית זו ישנם כ-8,320 בחורים הלומדים בישיבות "רכות", שהם כ-17% מכלל התלמידים בישיבות גדולות.

27 מדובר באומדן כללי על בסיס מחקר שנערך לפני כעשור. נציין עם זאת כי גם המחקר הנוכחי החקשה להעריך במדויק ובאופן מהימן את היקפן של הישיבות הייחודיות ומספר הלומדים בהן, כיוון שאין בסיס נהוגים שבעזרתו ניתן לבצע זאת.

28 מידע שנמסר על ידי רכז תחום מעסיקים בחבת-הג'וינט ב-22 באוגוסט 2022.

חשוב להדגיש שוב כי מדובר באומדן גס ולא רשמי המקשה על מנהלים, אנשי חינוך וחוקרים לגבש כלי סיוע ומדיניות חינוכית-חברתית מלאה ועדכנית.

אומדן נוסף נשען על רישומי ישיבות של אגף כוח אדם בצה"ל, המלמדים כי ישנן כ-50 מסגרות חרדיות שניתן להגדירן "רכות", ובהן לומדים כ-1,700 תלמידים בלבד (כ-3% מכלל תלמידי הישיבות הגדולות). עם זאת, מדובר כנראה בהערכת חסר, כיוון שכפי שכבר צוין רבות מהמסגרות הייחודיות-"רכות" לבחורים חרדים נמצאות "מתחת לרדאר" של משרד החינוך, בשל היותן עמותות פרטיות שאינן רשומות באגף למוסדות תורניים במשרד החינוך, ולכן קשה מאוד להעריך מהו מספר הלומדים בהן. להערכת, האומדן הראשון משקף טוב יותר את היקפי הלומדים בישיבות ה"רכות", והוא תואם כאמור הן את הערכות המומחים ואנשי החינוך החרדים בתחום, הן את הממצאים החדשניים של מסמך זה שיוצגו בהמשך.

היעדר מסד נתונים רשמי וזיהוי ברור של מוסדות אלו מקשה מאוד על היכולת לספק מידע על מסגרות אלו, מאפייני הלומדים בהן והצרכים הייחודיים שלהם, וכן על היכולות לגבש עבור הלומדים בהן פתרונות ראויים בעולמות הקודש והחול. ברור, אם כן, כי מספר הלומדים בישיבות ה"רכות" הוא שיעור משמעותי מכלל תלמידי הישיבות, ואין מדובר בתופעה שולית בלבד. לפיכך חשוב יהיה בעתיד לנסות לכמת באופן שיטתי ומסודר את מספר התלמידים הלומדים בישיבות "רכות" כדי לספק את הפתרונות המיטביים עבור אוכלוסיות אלו.

מחקר זה מתמקד אפוא באוכלוסייה של תלמידי הישיבות ה"רכות" ובאוכלוסייה של תלמידי ישיבות הלומדים בישיבות רגילות בשל הפוטנציאל התעסוקתי הגבוה שלהן, המחייב הכנה שיטתית לשוק העבודה ולמסגרות לימודי מקצוע או הכנה לאקדמיה.

שאלות המחקר ומטרותיו

מחקר זה מבקש לברר את הסוגיות האלה:

- אפיון תופעת הצעירים החרדים העובדים הלומדים בישיבות גדולות.
- זיהוי ואפיון של הצרכים החברתיים והתעסוקתיים של תלמידי ישיבה הלומדים בישיבה רגילה ובישיבה "רכה". למשל, רכישת ידע וכלים תעסוקתיים בסיסיים, בתוך ומחוץ לעולם הישיבות.
- אפיון האתגרים האישיים (ברמת הפרט) של הלומדים בישיבות רגילות ו"רכות", והאתגרים המערכתיים (מערכת החינוך/משרד הכלכלה – זרוע העבודה/משרד הרווחה והשירותים החברתיים) הנוגעים לאוכלוסיות אלו.
- זיהוי פתרונות וגיבוש מדיניות סיוע לצעירים בישיבות רגילות ו"רכות", ובכלל זה פתרונות תעסוקתיים וחינוכיים חדשניים.

כדי לממש את מטרות המחקר יש צורך לתת מענה לשאלות שיתוארו להלן בעניין שתי אוכלוסיות מחקר עיקריות: (1) נוער וצעירים חרדים שבשולי עולם הישיבות, באזורים הגבוליים שבין מסגרות חינוך תורניות לעולם המעשה (הלומדים בישיבות "רכות"); (2) נוער וצעירים חרדים שהם חלק בלתי נפרד מהזרם החברתי-חינוכי המרכזי (main stream) של עולם הישיבות הגדולות (הלומדים בישיבות רגילות). יודגש כי ההבחנות והגבולות בין שתי אוכלוסיות אלו אינם מוגדרים באופן רשמי ומוחלט, והם נתונים לפרשנויות בתוך הקהילה ומחוצה לה, בעיקר בהתאם ליכולות ההכלה התרבותית-קהילתית החרדית הפנימית.

2.1. שאלות המחקר

המחקר בודק מהו היקף הצעירים החרדים בגילים אלו שאינם פוקדים את הישיבה הגדולה באופן סדיר ונמצאים באזורי הגבול הזוהריים-השתייכותיים של העולם החרדי; ומהם הצרכים של מי שנותרו בישיבות אך מעוניינים להשתלב במסלולים תעסוקתיים או לרכוש מקצוע שאינו תורני.

- מהם המאפיינים והאתגרים האישיים של הלומדים בישיבות רגילות ובישיבות "רכות"?
- האם וכיצד מערכת החינוך החרדית מסייעת לצעירים אלו (משתי תת־הקבוצות), ומהם הפתרונות החינוכיים והתעסוקתיים שהמדינה מספקת לצעירים שאינם מעוניינים או אינם מסוגלים להתמיד בלימודי קודש מלאים, או לצעירים המעוניינים לשלב לימודי קודש בלימודי חול?
- עד כמה יכולים כלים לשילוב תעסוקתי לסייע להם למצוא את דרכם כבוגרים בעלי חוסן אישי וכלכלי?
- מהי הזיקה שלהם ללימודי מקצוע או ללימודים גבוהים; מהו הידע שלהם על שוק העבודה ואתגריו; ומהם תחומי העיסוק שהם מעוניינים לעבוד בהם?
- מהי תמונת העתיד שלהם עצמם כאנשים בוגרים (אברכים, אברכים במקצועות קודש, מועסקים במשרות בשוק העבודה הכללי ועוד)?
- מהם המסלולים והכלים המוצעים להם לצורך היכרות עם שוק עבודה דינמי ותחרותי ולצורך היערכות להשתלבות בו?
- כיצד ניתן לעצב עבור קבוצות אלו פתרונות מיטביים חדשניים?
- האם להורדת גיל הפטור משירות צבאי (מגיל 24 ל־21 או 22) ישנן השלכות על החלטותיהם ביחס ליציאה לעבודה?

יודגש כי העיסוק בנושא זה משקף למעשה תמורות מקור־חברתיות־כלכליות שחלו בשני העשורים האחרונים בחברה החרדית. מצוקות כלכליות, משברים חברתיים, שינויים בהנהגה החרדית, עלייה בגיל הנישואין, ההתפתחות של תחום התקשורת והאינטרנט, השתלבות בלימודי מקצוע ולימודים גבוהים (כהנר, 2020: 20) – כל אלה משפיעים על המתרחש בתוך עולם הישיבות פנימה. נוסף על כך, בשל קשיים בלימודים התורניים, חוסר סיפוק ותחושת אי־מיצוי עצמי, מיעוט אפיקי פרנסה בתוך החברה החרדית, ובעיקר הרצון למצוא נתיבים לתעסוקה ופרנסה מחוץ לעולם הקודש, צעירים רבים בגילים 17–21 מבקשים למצוא דרכים וכלים יישומיים לשוק העבודה מבלי לאבד את זהותם והשתייכותם החרדית.

מחקר זה ממשיך במידה מסוימת את מחקר המדיניות "חנוך לנער על פי דרכו" (מלחי, 2020), שעסק בנוער שוליים חרדי (בגילים 14-18) ובמרחב הפתרונוות החינוכיים החלופיים הקיימים עבור נוער זה. המחקר הראה שתופעת השוליות והנשירה איננה תחומה בשכבת גיל מסוימת או במסגרת חינוכית מסוימת, אלא נמצאת על פני רצף מוסדי וגילאי. על כן, המחקר הנוכחי מבקש לבחון את התופעה גם בשכבות הגיל הבוגרות, שבהן יש גם סיכוי טוב יותר להשתלבות במעגלי תעסוקה, בשירות צבאי או בלימודים מקצועיים וגבוהים, נוסף על או בצד לימודי קודש חלקיים, לצעירים בגילי הישיבה הגדולה שאינם מוצאים את מקומם ואת עתידם בישיבות. מחקר זה הוא גם נדבך נוסף במחקר קודם בתחום שאזכר לעיל (לופו ומלחי, 2012), שעסק בתפיסות ובבחירות של צעירים חרדים הנמצאים בעולם הישיבות ואינם רואים בו את עתידם.

2.2. מתודולוגיה

על מנת לתת מענה לשאלות ומטרות המחקר, וכדי להתחקות על מאפייני אוכלוסיות המחקר שתוארו לעיל ועל צרכיהן, המחקר עושה שימוש במתודולוגיה מחקרית משולבת (mixed methods) ובכלי מחקר כמותניים ואיכותניים כאחד. החלק האיכותני של המחקר נערך בחודשים מרץ-יולי 2022 וקדם לחלק הכמותני. חלק זה התבסס על ראיונות עומק אישיים מובנים למחצה שנערכו עם מחנכים וראשי ישיבות חרדים, יועצים ופסיכולוגים מקהילה זו, משגיח בישיבה "רכה" לצעירים מתקשים ועוד. סך הכול נערכו 15 ראיונות מסוג זה שנועדו לזהות ולאפיין את ההיבטים האלה: אתגרים עכשוויים בעולם הישיבות; כלי סיוע קיימים; המיומנויות והכישורים של הצוותים החינוכיים בישיבות; התאמות אפשריות ללימודי חול והכנה לעולם התעסוקה; מאפייני הלומדים; חוסרים קיימים ופתרונות אפשריים. נוסף על כך, התקיימו שתי קבוצות מיקוד עם 16 צעירים משתי ישיבות גדולות, האחת משויכת לזרם החרדי המרכזי בציבור החרדי-ליטאי והספרדי, והשנייה נועדה לצעירים חרדים משולי הציבור החרדי. טווח הגילים של המראיינים היה 17-21, כולם משתייכים לקהילה הליטאית והספרדית. כן התקיים ראיון

קבוצתי עם שישה מובילי דעה ופעילים חברתיים חרדים בתחום החינוך, שניאותו לשתף אותנו בידע שלהם על האתגרים העכשוויים בעולם הישיבות הגדולות. מפגש זה נערך לאחר ראיונות העומק האישיים וקבוצות המיקוד עם בחורי הישיבות, ובעזרתנו איששתי את מרבית התמות הראשוניות שעלו מסבב הראיונות הראשון. הראיונות נערכו על ידי שני חוקרים. חוקר שאינו חרדי וחוקר חרדי ופעיל חברתי-תעסוקתי בעל היכרות מעמיקה, רבת שנים ובלתי אמצעית עם עולם הישיבות.

החלק הכמותני התבסס על שאלון מחקר שהופץ לשתי קבוצות של משיבים: (1) אנשי קשר חרדים שהעבירו שאלונים מודפסים במגוון רחב מאוד של ישיבות. מרבית המשיבים מהישיבות הרגילות וה"רכות" (85.6%) ענו על הסקר באופן זה;²⁹ (2) עוד 76 בחורי ישיבות ענו על השאלון באופן מקוון. בקבוצה זו ישנו ייצוג יתר ללומדים במסגרות "רכות", שאינן ישיבות רגילות של הזרם המרכזי.³⁰ ואולם מתוך כלל המשיבים לסקר, 19% דיווחו כי הם אינם לומדים בישיבה רגילה אלא במוסדות "רכים" המותאמים לצעירים שאינם יכולים או אינם מעוניינים ללמוד רק לימודי קודש והמאפשרים ללמוד ולעשות דברים נוספים. על פי הערכות מומחים ומחקרים קודמים בתחום (מלחי ולופ, 2012), זהו ההיקף שמייצג אוכלוסייה זו בקרב כלל בחורי הישיבות הגדולות.

סקר ייעודי זה נערך ביוני 2022 וכלל 531 בחורי ישיבות גדולות בטווח הגילים 17-25.³¹ הסקר נערך על בסיס מדגם אשכולות, והוא כלל בחורי ישיבות

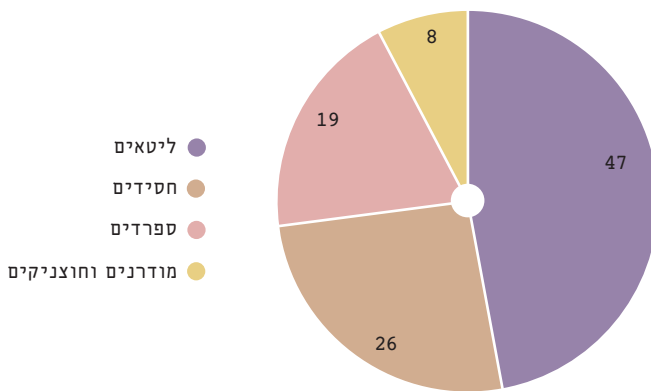
29 שיטה זו ננקטה כיוון שמדובר באוכלוסייה מחקר שמרנית ושמורה, ובשל מגבלות טכניות אחרות כמו היעדר גישה לאינטרנט או לטלפונים חכמים בקרב מרבית בני הישיבות החרדים.

30 למעלה ממחצית (55%) מהמשיבים לסקר המקוון למדו במסגרות המאפשרות ללמוד ולעשות דברים נוספים, מלבד לימודי קודש. יש להניח כי לצעירים אלו האינטרנט וטלפונים חכמים, האסורים בישיבות תורניות קפדניות של הזרם המרכזי, נגישים יותר.

31 הגיל הממוצע של המשיבים הוא 20.

מכלל הזרמים החרדיים המרכזיים כמתואר להלן,³² וכן ייצוג פרופורציונלי לישיבות של הזרם החרדי המרכזי (הרגילות) לצד ישיבות "רכות" (מסגרת לצעירים מתקשים).

תרשים 2
חלוקת המשתתפים בסקר לזרמים חרדיים (ב-%)

שאלון המחקר בחן היבטים כגון אלו: (א) קשיים ואתגרים בישיבה (לימודים, משמעת, קיום אורח חיים חרדי ועוד); (ב) מידת ההקפדה על לימודי קודש ואורח חיים חרדי; (ג) רמה רוחנית בעת המענה על השאלון ובהשוואה לעבר; (ד) שביעות הרצון מהישיבה (של המשיבים והוריהם); (ה) רמת השליטה במיומנויות יסוד (כגון שימושי מחשב, אנגלית, מתמטיקה, כתיבה וניסוח

32 במדגם אשכולות מחלקים את האוכלוסייה הנחקרת לקבוצות ומהן דוגמים באופן אקראי את המשיבים הרצויים. כמחצית (47%) מכלל המשיבים משתייכים לזרם הליטאי, רבע לזרם החסידי לגונוני, כחמישית (19.5%) לציבור הספרדי-מזרחי ו-7.5% משתייכים לציבור החרדי המודרני וחרדים "חוצניקים". המדגם כלל ייצוג יתר של הציבור הליטאי, בעיקר בשל הדומיננטיות של הישיבות הליטאיות בעולם התורה החרדי.

בעברית); (ו) ידע על שוק העבודה ומוטיבציות ללימודי מקצוע או לימודים אקדמיים; (ז) תחומי עיסוק מבוקשים בעתיד ומידע סוציו-דמוגרפי על הרקע האישי, המשפחתי והקהילתי שלהם.³³

ממצאי הסקר מלמדים כי הגיל הממוצע של המשיבים הוא 19.5; לזרם הליטאי ישנו ייצוג יתר (כ-47%) ביחס לשאר הזרמים החרדיים המרכזיים – החסידי (26%), הספרדי (19%) והמודרני או החוצניקי (8%). הסיבה לכך קשורה הן לאופן שבו שאלוני המחקר הופצו על ידי אנשי קשר הקשורים לעולם הישיבות הליטאי, והן משום שבגילים אלו ישנן יותר ישיבות ומסגרות המזוהות עם הזרם הליטאי והספרדי לעומת הזרמים האחרים. נוסף לסקר הייעודי, המחקר הסתמך על מידע כמותני מינהלי על מספר התלמידים בכלל הישיבות הגדולות המפוקחות על ידי האגף למוסדות תורניים במשרד החינוך, בשנים 2018–2022.

ממצאים

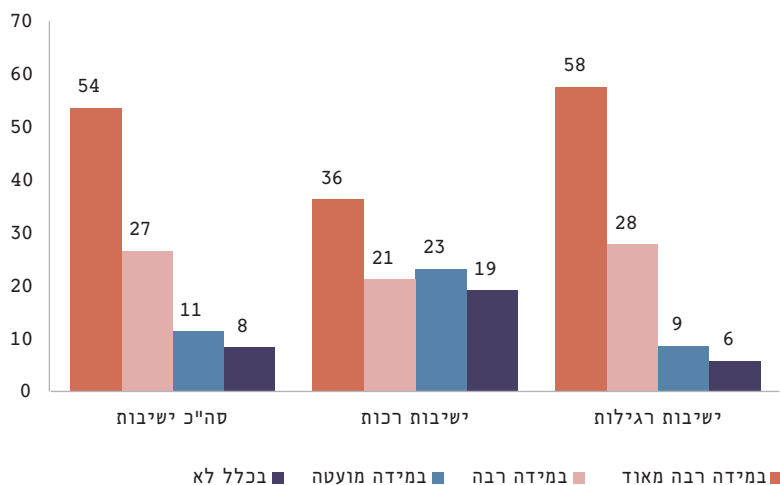
לנוכח המאפיינים של הלומדים בישיבות גדולות רגילות לעומת המאפיינים של הלומדים בישיבות גדולות "רכות" וייחודיות אחרות, הממצאים הכמותניים מוצגים על פי חלוקה זו. בממצאים משולבות גם תמות מרכזיות ותובנות המבוססות על ממצאים איכותניים נבחרים על מנת להציג תמונת מצב שלמה של אוכלוסיות המחקר בישיבות הגדולות בישראל.

3.1. הלימודים בישיבה: שביעות רצון, אתגרים לימודיים וקשיים רוחניים ומשפחתיים

ממצאי הסקר מלמדים שכמחצית מכלל בחורי הישיבות הגדולות שבעי רצון במידה רבה מאוד (54%) ובמידה רבה (27%) מלימודיהם בישיבה הגבוהה. כלומר, רוב מכריע (81%) מהלומדים בכלל הישיבות הגדולות שבעי רצון מהמסגרת שהם לומדים בה. על אף הרושם החיובי שבא לידי ביטוי בנתונים אלו, אנו למדים מגורמי חינוך רבים הבקיאים מאוד בנעשה בעולם הישיבות הגדולות כי יש יסוד סביר להניח שממצאים אלו אינם משקפים את תמונת המצב המלאה. ואולם ישנם הבדלים משמעותיים ברמת שביעות הרצון מהלימודים בישיבה של הלומדים בישיבות "רכות", לעומת הלומדים בישיבות רגילות של הזרם המרכזי. כשליש בלבד (36%) מבחורי הישיבות ה"רכות" מרוצים מהישיבה במידה רבה מאוד, ועוד כחמישית מהם (21%) מרוצים במידה רבה. לעומת זאת, קרוב למחצית (42%) מהמשיבים שלמדו בישיבות מיוחדות לא היו מרוצים מהישיבה שלמדו בה (19% מתוכם לא היו מרוצים כלל), בהשוואה ל-15% בלבד מהלומדים בישיבות רגילות, שלא היו מרוצים מהישיבה שלמדו בה. ניתן להניח כי מי שאינו מרוצה מהלימודים בישיבה יחפש אפיקי התפתחות אחרים, בהם האפיקים התעסוקתי וההכשרתי שבהם נדון בהמשך.

3 חרשים

מידת שביעות הרצון מהישיבה, לפי מסגרת לימודים (N=527; ב-%)

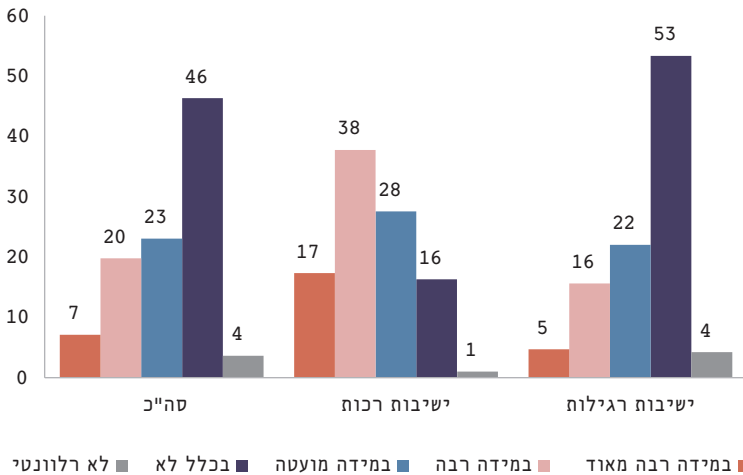

זאת ועוד, כאשר המשיבים נשאלו באיזו מידה הוריהם מרוצים מהישיבה שהם לומדים בה, התברר כי 58% מההורים של הלומדים בישיבות "רכות" אינם מרוצים מן המסגרות האלה: 27% מרוצים מהן במידה מעטה, ו-31% אינם מרוצים כלל, בהשוואה ל-14% בלבד מההורים ללומדים בישיבות רגילות שאינם מרוצים כלל מהישיבה שבה לומד בנם (לפי הערכת התלמידים). מכאן ניתן להסיק שייתכן שהקושי במסגרות ייחודיות אלו אינו טמון רק באיכות הלימודים והמלמדים בהן ובהרכב התלמידים, אלא גם במוניטין הנמוך שנוצר להן כמוסדות המצויים בתחתית ההיררכיה של עולם הישיבות החרדי. הלומדים במסגרות אלו מתמודדים עם אתגרים וקשיים רבים, שיתוארו להלן, המאפיינים את הלימודים בישיבות הגדולות ככלל, אך הקשיים האלה נחווים באופן חריף ומקיף יותר בקרב הלומדים בישיבות ה"רכות".

חוסר שביעות הרצון מהישיבה נמצא בהלימה עם מגוון הקשיים שחווים צעירים הלומדים בישיבות "רכות". ממצאי הסקר המיוחד מלמדים על מגוון קשיים ואתגרים אלו, בעיקר אצל מי שלומדים בישיבות "רכות". ביקשנו לבחון אם ובאיזו מידה בחורי ישיבות מתמודדים עם קשיים בתחום הלימודים

התורניים, אם יש להם קשיי משמעת בשל דרישות הר"מים והיחס שלהם כלפי הבחורים; באיזו מידה הם מתמודדים עם בעיות הקשורות לדרישות הרוחניות בישיבות, ואם מתלווים לכך גם קשיים חברתיים ובעיות ביחסים עם ההורים ובני המשפחה. אחד האתגרים המהותיים הוא הקושי להתמודד עם עומס הלימודים התורניים (שתואר בפרק הקודם) והאינטנסיביות שלהם, וקושי זה בולט יותר בקרב בחורי הישיבות הלומדים במסגרות ה"רכות".

תרשים 4
מידת הקושי בלימודים התורניים, לפי מסגרת לימודים
 (N=527; ב-%)

כפי שניתן להתרשם מהנתונים בתרשים שלעיל, שיעור גבוה מקרב הלומדים בישיבות ה"רכות" מעידים על קושי רב (38%) או רב מאוד (17%) בלימודיהם, בהשוואה ל-16% ו-5% בלבד (בהתאמה) מקרב הלומדים בישיבות הרגילות. הלוח הבא ממחיש את ההבדלים בין הלומדים בישיבות הרגילות ללומדים בישיבות ה"רכות" בכל הנוגע לקשיים ולאתגרים שעימם הם מתמודדים במסלול התורני, נוסף על הקשיים שיש להם בלימודים התורניים עצמם.

לוח 1
שיעור המדווחים על קושי רב (במידה רבה/רבה מאוד),
לפי סוג הישיבה (ב-%)

לומדים בישיבה רגילה (N=431)	לומדים בישיבה "רכה" (N=100)	
27	55	קשיי משמעת
24	51	קשיים רוחניים
21	55	קשיי לימוד תורני
21	60	קשיים מול הרמ"ים
13	32	קשיים במשפחה
7	22	קשיים חברתיים

הקשיים המרכזיים של הלומדים בישיבות החרדיות ככלל, ובישיבות ה"רכות" בפרט, נוגעים בעיקר ליחס הר"מים כלפיהם (21% ו-60%, בהתאמה); לקשיי משמעת (27% ו-55%, בהתאמה) ולקושי לעמוד בציפיות הרוחניות במוסד התורני (24% ו-51%, בהתאמה). לעומת אתגרים אלו, מידת הקושי החברתי והמשפחתי פחותה, אך גם בעניינה נמצא פער בין הלומדים בישיבות הרגילות ללומדים בישיבות ה"רכות". על אף האמור לעיל, חשוב להדגיש שבין חמישית לרבע מהלומדים בישיבות הרגילות מדווחים גם הם על קשיים המאפיינים את צורת הלימוד האינטנסיבית בישיבות הגדולות. זאת ועוד, מסתבר כי מרבית הבחורים (68%) החווים קשיים מסוגים שונים בישיבות הגדולות אינם משתפים את הוריהם בקשיים אלו, וגם בתוך הישיבה עצמה לא ניתן להם מענה. לדעת מומחים ואנשי חינוך חרדים, מסכת קשיים זו נובעת ממספר סיבות משלימות, שיש בהן משום אתגר מהותי לעולם הישיבות בכללותו. כך מתאר את מצב הישיבות הגדולות איש חינוך חרדי:

כל שנה ישנה גדילה עצומה בהשוואה לשנים קודמות, כל שנה זה [עולם הישיבות] מתרחב במהירות. אם בעבר כל הישיבות יכלו להחזיק את הבחורים ולתת להם תשומת לב וחינוך כמו שצריך, היום זה באמת הרבה פחות. הישיבות הגדולות והחשובות הפכו ל"בית מסחר לבחורים", מי שהולך בתלם

נשאר ומי שלא, נושר [...] היום יותר ויותר ראשי ישיבות, גם מנהלי הישיבות הגדולות ביותר, מבינים שאי־אפשר להחזיק 150 בחורים בשיעור רק עם ר"מ אחד [...] הבחורים בישיבות הגדולות גדלים באופן עצמאי. אין מי שממש רואה אותם ואומר להם מה לעשות ואיך ללמוד [...] הבעיה קשה במיוחד בישיבות הליטאיות.

מדברים אלו עולה הקושי לנהל ולפקח, הן מבחינה לוגיסטית וארגונית והן מבחינה פדגוגית וחברתית, על מספר הולך וגדל של לומדים במסגרות שהרישום אליהן אינו מוסדר (בשל מעמדן העצמאי של הישיבות הגדולות). המודל האינטימי של ישיבה חרדית שבה ראש הישיבה הוא דמות מופת הדואגת לכל צורכי התלמידים, כפי שנסקר בפרק שעסק בתיאור ההיסטורי של הישיבות החרדיות באירופה, איננו בר יישום במסגרת שמצד אחד לומדים בה מאות תלמידים שאמורים להפגין עצמאות מחשבתית ואחריות ללימודיהם, ומצד שני תלויים במחנכיהם להתפתחותם והתבגרותם לכדי בני תורה יראי שמיים ובקיאים בכתובים. ייתכן שקושי זה מעצים ומגביר את הקשיים שעליהם דיווחו בחורי הישיבות בסקר שממצאיו מוצגים כאן. אתגר זה ואתגרים אחרים מתוארים בדברים הבאים של פעיל נוער חרדי ליטאי:

חושבים שבחור בן 17 יכול לגדול לבד? מי מדריך אותו בלימוד? מי שם עין? אנו סופרים רק את הנשירה הגלויה, אבל אתם יודעים כמה נשירה "סמויה" יש בישיבות הגדולות? במיוחד מהשנה השנייה והשלישית (בגיל 18-19) **שעושים לגמרי מה שהם רוצים** [ההדגשה שלי]. הרבה מהם מסתובבים, חלקם אפילו עובדים בעבודות קבועות, אף אחד לא באמת יודע איפה הם, זה הגיוני שבישיבות כל כך גדולות ו"מפלצתיות" אף אחד לא ידע? לדעתי התפיסה של ישיבה גדולה, במיוחד אצל הליטאים, פשטה את הרגל. צריכים לפתוח מסגרות קטנות יותר, מהודקות יותר עם תוכנית לימוד יותר מסודרת עם פיקוח חזק יותר ומטרות ברורות.

לא רק גודלן של הישיבות הרגילות וההיקף הנרחב של הלומדים בהן פוגם ביכולת של הבחורים למצות את יכולותיהם וכישוריהם בעולם התורני

ובחיי המעשה, וגם בקושי לפקח על נתיב הלימודים שבחורים אלו צועדים בו. לסוגיית הגודל מצטרפת העובדה שבישיבות הללו אין למעשה תוכנית לימודים מסודרת שכוללת יעדים מדידים, בחינות ומבחנים, מטלות תורניות וכיוצא בזה. כפי שלמדנו, זהו מאפיין מהותי של הישיבה החרדית – לימודי קודש ללא תכלית גשמית ממשית, ומכאן גם היעדר כלים פורמליים להערכת הישגים תורניים ואחרים. מבנה פדגוגי זה התאים ככל הנראה לתקופה שמספר הלומדים בישיבות היה בה מצומצם ולא למודל חובק כול. במודל החדש הזה נדרשת דיפרנציאציה והתמחות פדגוגית המותאמת לציבור רחב ומגוון וראייה של הצעירים שחווים קשיים משמעותיים בלימודיהם וביחסים שלהם עם מוריהם. נראה, אם כן, שכאשר לא נקבעים יעדים פדגוגיים ולימודיים, תורניים או אחרים, לתלמידים המבוססים על לוחות זמנים ברורים, רבים מהם מאבדים עניין ורצון להתמיד ולהשקיע בלימודיהם, והם מצטרפים לשוליים הולכים ומתרחבים של בחורים בעולם החרדי המחפשים חלופה ללימודים התורניים עוד בשלב שבו הם לומדים בישיבה עצמה.

המבנה הנוכחי של הישיבות לא מאפשר להרבה מאוד בחורים להתפתח. קשה להם לשבת שעות ארוכות כשאף אחד לא באמת מסתכל עליהם. בישיבה אין יעדים ברורים שאפשר לעמוד בהם, אין מבחנים, אין שום משוב מהר"מים, וחבל מאוד שאין תעודות. בחורים מרגישים תלושים ומנותקים (פעיל נוער חרדי ליטאי).

3.2. לימודי קודש ועבודה

על פי החוק גברים חרדים המשויכים להסדר "תורתנו אומנותו" לדחיית השירות הצבאי מחויבים לעסוק בלימודי קודש בלבד, בהיקף שעות מוגדר מראש ובהתאם לשלושת סדרי הלימוד שתוארו לעיל. ההצדקה החוקית והנורמטיבית לדחיית השירות נשענת למעשה על המחויבות ועל ההתמסרות הטוטלית לעולם התורה בגיל הישיבה הגדולה של בחורים רווקים ואף של גברים נשואים. בגין מחויבות זו צעירים אלו נהנים מהסדר ייחודי שפוטר אותם הלכה למעשה מחובת השירות הצבאי או הלאומי-אזרחי.

ואולם נדמה כי המציאות מורכבת הרבה יותר. צעירים חרדים רבים אינם מוצאים סיפוק ומימוש עצמי מלא בלימודים התורניים. אחדים בשל קשיים ואתגרים שלימודים אלו מציבים לפניהם, כפי שלמדנו בסעיף הקודם, ואחרים בשל שאיפות אישיות שחורגות כנראה מעולמה של תורה. אנשי חינוך חרדים ורבנים מודעים לתופעה זו וברוב המקרים משתדלים להעלים ממנה עין, או לחלופין לסייע לבחורים שאינם מצליחים ללמוד באופן תובעני ואינטנסיבי ולאפשר להם להתפרנס מיגיע כפיהם. מדובר בהנחיה פרטנית ונקודתית, ולא בהוראה כללית לעמיתיהם השוקדים על תלמודם. על בסיס הנחה מוקדמת שאכן לחלק נכבד מבחורי הישיבות יש עיסוקים נוספים שאינם קשורים ללימודי קודש בישיבה, שאלנו בסקר מהם העיסוקים המרכזיים של בחורי הישיבות מלבד לימודי הקודש. ואכן, הנתונים בתרשים הבא מלמדים כי כמעט שליש (32%) מהבחורים הלומדים בישיבות "רכות" מדווחים כי הם עובדים לעיתים קרובות או באופן קבוע, ועוד 43% מהם עובדים בעבודות מזדמנות, בהשוואה לחמישית (19%) מבחורי הישיבות הרגילות העובדים בעבודה מזדמנת, ועוד 2% העובדים בעבודות קבועות.³⁴ בסך הכול, כרבע מכלל תלמידי הישיבות, רגילות ו"רכות" כאחד, דיווחו על עבודות מזדמנות לעיתים קרובות בצד לימודי הקודש. בדרך כלל לא מדובר בעבודות איכותיות ששכרן בצידן, אלא בעיקר בעבודות מזדמנות, חלקיות וארעיות, לרוב בתפקידים לא מקצועיים – נהגים, עוזרים, עובדי ניקיון, לוגיסטיקה זעירה, מסחר וכיוצא בזה.

דפוס תעסוקתי זה משתקף היטב גם בממצאי מחקרים אחרים המלמדים שרבים מהצעירים החרדים החסרים מיומנויות תעסוקתיות בסיסיות, תעודות פורמליות או ניסיון תעסוקתי, עובדים בדרך כלל בזמן לימודיהם בישיבה ובשנים הראשונות שלאחריהם במקצועות המאופיינים בחזרתיות רבה ואינם דורשים יכולות אנליטיות וקוגניטיביות גבוהות. כך עולה למשל ממחקר שבחן דפוסים אלו ומצא שכרבע מהצעירים (שגילם 27) שעזבו את הישיבה עבדו בענפי המכירות והקמעונאות. לעומת זאת, מגיל 37 שיעור

34 לפי דיווחיהם של 10 מהבחורים העובדים במקביל ללימודיהם בישיבה הגדולה, ממוצע שעות העבודה השבועי שלהם עומד על 11 שעות בלבד. בהם היו ארבעה שעבדו 24 שעות שבועיות ומעלה.

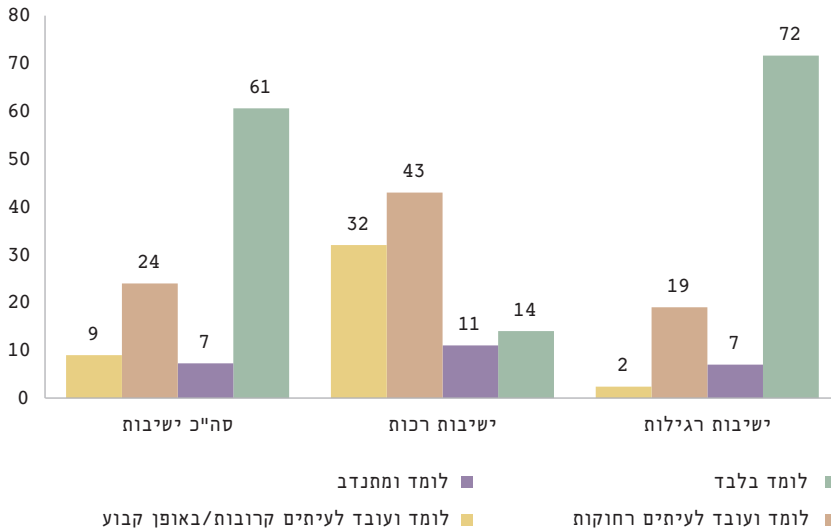
המועסקים בענפים אלו מקרב העוזבים את עולם הישיבות עומד על כ-18% בלבד (גורדון, 2023).

כך מתוארת המציאות הייחודית של בחורי ישיבות שאינם עוסקים רק בלימודי קודש דרך עיניו של בחור הלומד בישיבה ליטאית מוכרת ורגילה:

יש גם עבודות מזדמנות, קצת כסף מהצד. עבודות פיזיות בעיקר, עזרה באירועים וכאלה. לא משהו שצריך ללמוד בשבילו. יש גם התנדבויות כמה פעמים בשבוע משמחים ועוזרים בבתי חולים בעיר (תלמיד ישיבה ליטאית בן 19 מירושלים).

הפנייה למסלול התעסוקתי במקביל ללימוד התורני לא נעשית כדי להתמקצע בשוק העבודה או לפתח בו קריירה, אלא היא נתפסת כעיסוק צדדי ושולי במכלול העיסוקים של בן תורה, שלימודי הקודש עדיין תופסים בו את המקום המרכזי. עם זאת, המחקר מצא פער ניכר בין שיעור הבחורים בישיבות הרגילות שעיסוקם היחיד הוא לימודי הקודש (72%) לבין חלק קטן מאוד (14% בלבד) מעמיתיהם בישיבות ה"רכות" שהצהירו כי עיסוקם הבלעדי הוא לימוד תורני בישיבה.

תרשים 5
עיסוקים מרכזיים של תלמידי ישיבות, לפי סוג הישיבה
 (N=527; ב-%)

ממצאים אלו מעידים על הבדלים ניכרים בין הישיבות החרדיות הרגילות לישיבות ה"רכות" לא רק בכל הנוגע לתחומי העיסוק של הלומדים במסגרות השונות, אלא גם כשמדובר במידת המחויבות ללימודי הקודש של צעירים אלו. ניתן להניח כי מסכת האתגרים והקשיים שהלומדים בישיבות ה"רכות" דיווחו עליה הובילה את רובם למצוא לעצמם אפיקי התפתחות נוספים על התורניים, ובהם הנתיב התעסוקתי וההתנדבותי, שבו בצד ההכנסה יש גם סיפוק ומימוש עצמי שאינם באים לידי ביטוי מבחינתם בלימודי הקודש. כך התייחס לסוגיה זו איש חינוך חרדי מביתר עילית המסייע לנערים המתקשים בעולם הישיבות למצוא את דרכם בשוק העבודה ובמסגרות ללימודי מקצוע:

במצב הזה [לימודים תורניים לא משמעותיים] הבחור מחפש מה לעשות עם עצמו. חלק מהמימוש העצמי זה להכניס

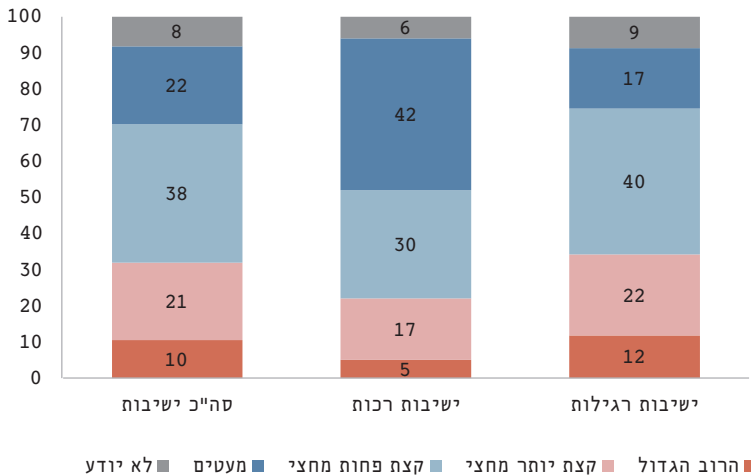
כסף. אבל גם מי שעובד זה לא מתוך אידיאל לעבודה אל רק מתוך רצון להרגיש שעשו משהו. לנו [לרבנים] עדיף שיעבדו בעבודות מזדמנות ולא ילכו להכשרה מקצועית. אם נכשיר אותם בצורה מסודרת הם לעולם לא יחזרו ללימודי תורה – יגלו את הכסף הגדול וילכו לעבוד בקביעות.

החשש מפני נטישת עולם התורה וקיום המצוות האדוק (ההיבט הרוחני־דתי), ובעיקר מפני עזיבת דרך החיים החרדית והמחויבות הטוטלית כלפיה (ההיבט החברתי), מניע אנשי חינוך ורבנים חרדים לבלום ולעכב צעירים בעולם הישיבות מלרכוש מקצוע או השכלה העשויה לספק להם בסיס טוב יותר בעתיד בשוק העבודה. מדובר במעין ניסיון מתמשך לשים "אצבע בסכר", שלא תמיד מצליח לשמור על התלמידים במסגרת הישיבתית הרצויה. למרות ניסיונות ומגבלות אלו, לא מפתיע לגלות כי 72% מהבחורים הלומדים בישיבות ה"רכות" ו־57% מהלומדים בישיבות הרגילות מעריכים כי רק מעטים, פחות מחצי מבחורי הישיבות, ממשיכים ללמוד שנים רבות בכולל בבגרותם לאחר החתונה.³⁵ התרשים הבא מציג את התפלגות התשובות של בחורי הישיבות בנוגע למידת ההתמדה המשוערת שלהם ושל עמיתיהם בעולם הישיבות.

35 שאלה זו נוסחה באופן הזה: להערכתך, כמה מחבריך הקרובים ימשיכו ללמוד שנים רבות (יותר מעשר שנים) בכולל לאחר נישואיהם?

תרשים 6

הערכה של המשיבים לסקר בנוגע להיקף תלמידי הישיבה שימשיכו בלימודים תורניים, לפי סוג הישיבה (N=527; ב-%)

חשוב להדגיש כי בדרך כלל לא מדובר בעזיבה מיידית של הישיבה לאחר החתונה אלא בתהליך הדרגתי שבו הגבר הנשוי לומד שנים מעטות בכולל ולאחר מכן, מגיל 25 ומעלה, מתחיל לחפש את דרכו בעולם המעשה. כך תיאררו תהליך זה בחורים הלומדים בישיבה מיוחדת בירושלים המאפשרת לצעירים לרכוש מקצוע במקביל ללימוד התורני שלהם:

אנו מעריכים כי רק 30% מהבחורים מהישיבה שלנו ימשיכו יותר משנה-שנתיים כאברכי כולל יום מלא. הרוב יבחרו כנראה להיות אברכים חצי יום בשלב הראשון. מצד שני, אנו מכירים כאלו שממש לא חשבו, וגם הסביבה הקרובה שלהם לא האמינה, שהם יישארו בכולל יותר משנה, ובכל זאת הם מתמידים ורציניים בלימוד בינתיים. קשה לצפות. בכל מקרה מי שיישאר בכולל יהיה בהכרח מיעוט קטן כנראה, וההישארות וההתמדה נובעים מאמונה תמימה וחזקה שזה

הדבר החשוב והנכון לעשות. הרוב לא יחזיקו מעמד יותר משנתיים-שלוש בגלל הקושי הכלכלי-כספי [ההדגשות שלי].

תיאור זה מעניק משקל רב להיבט הכלכלי, שבגינו צעירים רבים אינם מוצאים את דרכם בעולם הישיבות והכוללים. עם זאת, כדאי לשים לב שמדובר בפרק זמן שקשה להגדירו, ומדובר באזור גבול לימינלי, שבו בחורים וגברים חרדים רבים בוחרים אם, ובעיקר באיזו מידה, הם יכולים להתמיד בלימודי הקודש במסגרת הישיבה והכולל ושוקלים כיצד יעלה בידם לפרנס את משפחתם.

ממצאים אלו תואמים נתונים מינהליים שנאספו במחקר אחר של המכון הישראלי לדמוקרטיה, המלמדים כי 91% מכלל הצעירים הליטאים ו-76% מהספרדים לומדים בישיבה בגיל 20, אך בגיל 30 רק 70% מהליטאים וכמחצית מהספרדים לומדים בישיבה (51%) (גורדון, 2023). הואיל וזה המצב, מובן גם הרצון של מרבית (83%) בחורי הישיבות שהשתתפו בסקר לרכוש ידע על עולם התעסוקה,³⁶ בכלל זה ידע על משרות מבוקשות בשוק, מסלולי לימודים, השלמת לימודי יסוד והכנה לראיונות עבודה. גם בנוגע לשאלה זו: "האם תרצה או לא תרצה לרכוש בעתיד ידע על שוק העבודה שסייע לך להשתלב במקומות עבודה?", ישנם הבדלים בין הלומדים בישיבות "רוכות" ללומדים בישיבות רגילות. בקרב האחרונים, 55% טענו כי הם בטוחים שירצו לרכוש ידע זה, בהשוואה ל-63% מהלומדים בישיבות "רוכות". צורך זה הוא אפוא חיוני מבחינת צעירים אלו, אלא שמחנכיהם מדווחים שלמרבית בחורי הישיבות חסרה אוריינטציה תעסוקתית, ידע על שוק העבודה וניסיון תעסוקתי משמעותי שאיננו נרכש בעולם הישיבות.

36 55% מכלל המשיבים דיווחו כי הם מעוניינים בוודאות בידע על שוק העבודה, ועוד 28% דיווחו כי הם מניחים שיזדקקו לידע על שוק העבודה.

3.3. מוטיבציות ללימודי מקצוע ולימודים אקדמיים: "הם רוצים לצמוח אך אין שום כלים"

אחד הוויכוחים החריפים ביותר בנוגע לעולם הישיבות נוגע לסוגיית השילוב השנוי במחלוקת בקהילה החרדית בין לימודי קודש ללימודי חול. ההיסטוריון יעקב לופו טוען ש"קיים ויכוח לגיטימי בתוך החברה החרדית אם מותר או אסור לשלב לימודי חול עם לימודי קודש [...] עם זאת, נראה כי מבחינה אידיאולוגית ובהתאם ל'השקפה' (במלרע) החרדית אשר התנגדה ומתנגדת נחרצות להשכלה, למדינה ולציונות, קבע הרב שך כי אין לשלב בין לימודי קודש ללימודי חול בישיבות חרדיות" (לופו, 2007: 9). החשש הוא מפני העירוב של חוכמות חיצוניות העלולות להסיט את המיקוד של הנערים והבחורים מלימודי הקודש העומדים במרכז האתוס החרדי התורני.

כפי שתואר בהרחבה בפרק המבוא, מודל הישיבה הליטאית הפך להיות "הטיפוס האידיאלי" (ideal type) של מוסד חינוכי ישיבתי שבו לא מייחסים משקל ערכי לעיסוק או ללימוד שמתחרים בלימודי הקודש. מכאן גם ההתנגדות העזה והמתמשכת כלפי שילובם של לימודי חול במסגרת הלימודים הפורמלית. למרות זאת לאורך השנים, וגם בהווה, קיימים מודלים מתחרים לישיבה הליטאית, שבהם ישנו שילוב מוגבל ומווסת של לימודים חול. ואולם רוב המוסדות האלה נחלו הצלחה מוגבלת בלבד (לופו, 2007; גונן, כהן והיון, 2018; מלחי, 2020).³⁷

לנוכח האיסור הגורף על שילוב לימודי חול במסגרת הישיבתית, לרבים מהלומדים בישיבות החרדיות אין הידע, המיומנויות והכלים החינוכיים להשתלבות בעולם החול, וכן המידע ההכרחי על האפשרויות הקיימות בשוק העבודה (שאינו בתוך הקהילה החרדית). על אף החשיבות הברורה

37 הדברים אמורים בישיבות חרדיות תיכוניות כמו ישיבת "הישוב החדש" (1929), מסגרות טכנולוגיות לנוער חרדי ברוח ישיבתית ועוד. על אף הגידול במספר הלומדים בישיבות אלו המיועדות לשכבת הגיל הצעירה בישיבה הקטנה (14-17), הן עדיין מהוות אחוז קטן (כ-16% בלבד) מכלל התלמידים תחת הפיקוח החרדי. להרחבה ראו מלחי, 2019.

של רכישת מיומנויות תעסוקתיות שסייעו להם להשתלב בעתיד בעבודה, במסגרת עבודת השדה עלו קולות אמביוולנטיים כלפי האפשרות לשלב לימודי חול בישיבה או מחוצה לה:

כדאי מאוד וצריך לשלב קורסים מקצועיים, בתוך הישיבה עצמה, עם לימודי הקודש והגמרא, כדי שיהיה לנו משהו רציני ביד אחרי החתונה (תלמיד ישיבה "רכה" חרדי ספרדי בן 19.5).

מדברים אלו משתמע כי בקרב קהילות וקבוצות חרדיות מסוימות, ומעטות, ישנו צורך וקיימת האפשרות ללמוד לימודי חול ומקצוע דווקא במסגרת חרדית-תורנית מוגנת ומפוקחת השייכת לקהילה וזוכה ללגיטימציה חברתית, להבדיל מהניסיונות להפריד באופן ברור בין לימודי קודש תורניים לבין לימודי חול במסגרת חיצונית לישיבה. לכך יש יתרונות ברורים הקשורים לעובדה שעצם ההימצאות בישיבה היא איתות (signal) חברתי וסמלי חיוני למידת האדיקות והשייכות של הבחור לקהילה, ומכאן גם להיותו שידוך ראוי לבחורה מתאימה, גם אם מדובר בישיבה חרדית שאינה שייכת לזרם המרכזי. אל מול עמדה זו ניתן לזהות גם חשש מובן של הבחורים מפני שילוב בין הקודש לחול בישיבות ומחוצה להן ומפני היציאה לעבודה או ללימודי מקצוע (לא תורני) בסביבה מעורבת שעובדים בה לצד לא-חרדים ולצד בנות המין האחר:

צריך תמיד לזכור שהעולם החיצוני מאוד פרוץ ופרוע, רק מעטים מצליחים באמת להימנע ממגע עם החול. כל עיסוק, בין אם זה רכישת מקצוע או עבודה במקום עבודה מעורב כזה, תבוא בוודאי על חשבון ההיבט התורני והקדושה שאני רוצה להמשיך להיות בה. **השקפת העולם שלנו נוגדת כל עבודה שאיננה תורנית** [...]. מאידך, אם עובדים בסביבת עבודה תורנית-חרדית, מסתכלים עליך הרבה יותר טוב בסביבה הקרובה. למרות שהיום רוב הצעירים **פחות חוששים ומפחדים "ממה יגידו" בגלל שכבר חצי מהגברים החרדים עובדים** [ההדגשות שלי] (תלמידים בישיבה ליטאית "רכה" בירושלים).

מדברים אלו ניכר החשש המושרש של בחורי הישיבות מפני פריצת הגדרות ומפני החשיפה הלא רצויה לעולמות החול המודרניים המאפיינים את שוק העבודה הכללי ואת המסגרות ללימודי מקצוע. בעולם זה, הנתפס כמתירני,

פרוץ ולא צנוע, הכולל שפה ז'רגון לא ראויים זרים לאוזן חרדית שמרנית ומעודנת, קיימים פיתויים רבים ויומיומיים העלולים לפגוע פגיעה קשה באורח החיים ובערכים הרוחניים שבחורי הישיבות מתחנכים עליהם. חשש זה חל גם לגבי קורסים מקצועיים ולימודי חול, שגם הם עלולים במידה מסוימת להיות בעייתיים ופסולים. על כן, וכפי שנראה בהמשך בנוגע לתחומי העיסוק המועדפים על צעירים אלו, ישנה העדפה לעבודה בסביבה מוגנת ושמורה, בתוך או בסמוך לקהילה חרדית, שבה כללי ההתנהגות, הנורמות והערכים אינם מאיימים על הזהות והשייכות החרדיות של גברים צעירים המבקשים להתפרנס בכבוד. עבודה תורנית בתוך הקהילה של מי שעוסקים בתחומים כמו הוראה וחינוך במוסדות תורניים ובתלמודי תורה, מנהיגים רוחניים ורבנים, סופרי סת"ם ועורכי ספרי קודש, משגיחי כשרות, שוחטים ועוד משמרת ואף משפרת את המעמד החברתי. למרות זאת, האמירה המובאת בסיפא של ציטוט זה מעידה על עומק השינויים המתחוללים בשני העשורים האחרונים בקהילות חרדיות רבות, שבהן גברים רבים מוצאים את דרכם אל שוק העבודה – מגמה המורה על כך שאחדות מהנורמות המקודשות בציבור החרדי בדבר הדבקות במסלול תורני מלא וממושך הולכות ומשתנות (ליאון, 2014; היון, 2019). שינוי זה מפחית בתורו את הסטיגמות העלולות לדבוק במי שבחורים בנתיב התעסוקתי ומכשירים את עצמם בגיל צעיר למשרה מכניסה ואיכותית.

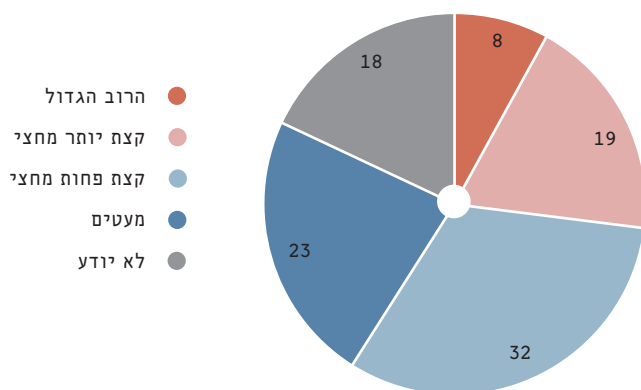
בריאיון קבוצתי זה בישיבה "רכה" לצעירים מתקשים, שבה ראש הישיבה והמשגיח מעוניינים להקנות לתלמידים מקצוע לא תורני שיילמד דווקא בתוך הישיבה, התעוררו שוב החששות והרתיעה מפני הפיחות בערכי היהדות החרדית והעולם הרוחני המוקפד שבו נמצאים מרבית בחורי הישיבות הנורמטיביים:

צריך באמת להיזהר מניסיונות, כיוון שלא משנה כמה "חזק" תהיה, אתה עלול ליפול או להידרדר בלי שאתה שם לב לזה בהתחלה. אני אישית לא הייתי רוצה לעבוד במקום מעורב עם כל הפיתויים שיש.

נראה שגם בקרב בחורי הישיבה הייחודית שבה התקיימה קבוצת מיקוד זו, צעירים שכנראה נחשפו בעבר לעולמות החול (במידה זו או אחרת), ישנה מודעות גבוהה וחדה למחיר האישי, הרוחני והחברתי שמשלמים גברים חרדים שעובדים בסביבה מעורבת המקשה מאוד על ההקפדה הנדרשת

ממי שמבקשים לשמור על זהותם ושייכותם לקהילה זו. לנוכח מבט לימינלי ואמביוולנטי זה על אודות החלופות ללימודי הקודש והאתגרים הכרוכים בלימודי מקצוע ועבודה בסביבה לא־חרדית, ביקשנו מהמשיבים לשאלון בסקר הכמותי להעריך מה יהיה ההיקף של הפונים ללימודי מקצוע ולימודים אקדמיים מקרב מי שיבחרו שלא להמשיך בלימודים תורניים מלאים. הערכה גסה זו העלתה את הממצאים האלה: 27% מתוכם העריכו כי הרוב הגדול של הבחורים יפנו ללימודי מקצוע.³⁸ כשליש העריכו כי פחות ממחצית מעוזבי הישיבות יפנו ללימודי מקצוע (32%), וכרבע (23%) העריכו כי רק מעטים יפנו למסלול זה. כחמישית (18%) לא ידעו כיצד להשיב לשאלה זו.

תרשים 7
הערכה של המשיבים לסקר בנוגע לשיעור תלמידי הישיבה שיפנו ללימודי מקצוע (N=527; ב־%)

הערה: ממצאים אלו מוצגים בעניין כלל המשיבים כיוון שלא נמצאו הבדלים מהותיים בין הלומדים בישיבות רגילות בהשוואה ללומדים בישיבות "רכוח".

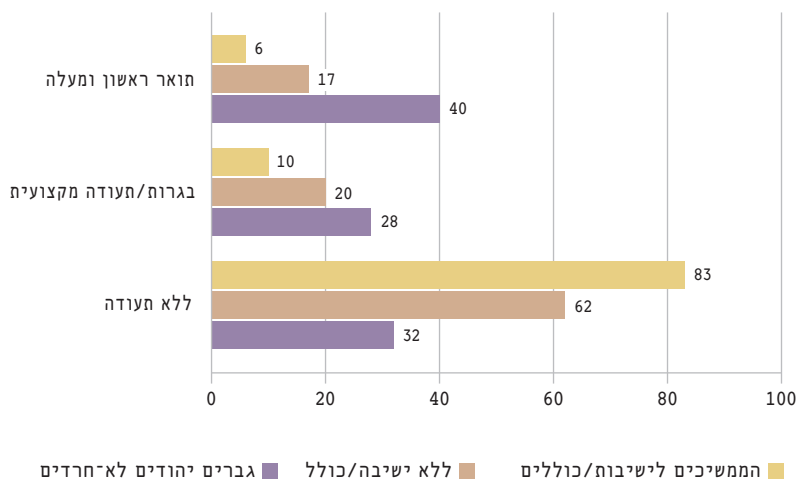
38 מתוכם 8% העריכו כי הרוב הגדול מעוזבי הישיבות יפנו ללמוד מקצוע, ועוד 19% העריכו כי למעלה ממחצית מהם יפנו למסלול זה. השאלה נוסחה כך: להערכתך, כמה מאלו שלא יישארו ללמוד במסגרת תורנית, יפנו בשנים הקרובות לרכוש מקצוע במסגרת לימודי תעודה? השאלה העוקבת התייחסה להערכה על היקף הפונים ללימודים אקדמיים.

לפי הערכה זו, רק כרבע מכלל בחורי הישיבות שלא יתמידו בלימודי הקודש שלהם ויעזבו את עולם הישיבות יבקשו לרכוש מקצוע במסגרת לימודי תעודה. גם בנוגע לפנייה ללימודים אקדמיים, רק 3% מהמשיבים העריכו כי הרוב הגדול מעוזבי עולם הישיבות ילמדו באקדמיה. שיעור מעט יותר גבוה (11% בלבד) העריכו כי יותר ממחצית מעוזבי הישיבות יפנו ללימודים אלו, ולעומת זאת כ-60% מהמשיבים העריכו כי פחות מחצי (23% העריכו כך) או רק מעטים (36%) ילמדו באקדמיה בהמשך דרכם.³⁹ מובן כי ממצאים אלו אי-אפשר להעריך את ההיקף הממשי של בחורי ישיבות המתמידים בלימודי הקודש אך עשויים לשלבם עם לימודי מקצוע או עם לימודים אקדמיים בהמשך דרכם, או את היקף הבחורים שיעזבו בתוך שנים מספר את הישיבה או הכולל (ישיבה לגברים נשואים) ויבחרו לרכוש מקצוע כדי לשפר את מצבם וסיכוייהם להתפרנס בכבוד.

נתונים מקיפים ומדויקים יותר על פוטנציאל ההשתלבות של עוזבי לימודי הקודש במסלולי לימוד מקצועיים ואקדמיים עולים מסקירה מקיפה של גבריאל גורדון, חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה, אשר בחן סוגיה זו בכלים כמותניים מינהליים המאפשרים לעקוב אחר פרטים לאורך שנים (גורדון, 2023). המעקב נעשה על פי שכבות גיל, השתייכות קהילתית (ליטאים, חסידים, ספרדים-מזרחים) ובחלוקה לשתי קבוצות: (א) מי שנותרו בעולם הישיבות והכוללים ו- (ב) מי שעזבו מסגרות אלו. קרוב לשני שלישים (62%) מקרב המשתייכים לקבוצה השנייה, שלגביה נעשה לעיל הניסיון להעריך את היקף הפונים ללימודי מקצוע או למסלול האקדמי, חסרים כל תעודה רשמית. לחמישית מהם (20%) יש תעודת מקצוע (לעומת 10% מהחרדים שלומדים בישיבה/כולל), ול-17% יש תואר ראשון ומעלה (לעומת 6% בלבד מקרב החרדים הלומדים בישיבה/כולל). בהקשר זה ניתן להבחין גם בפער המשמעותי בין שיעור הגברים החרדים הלומדים בישיבה שאין בידם תעודה (83%), לעומת עמיתיהם שאינם לומדים בישיבה ואין בידם תעודה (62%).

39 יותר מרבע מכלל המשיבים (28%) לא ידעו להעריך כלל מה יהיה היקף הפונים לאקדמיה. ממצא העשוי להעיד על המרחק המנטלי, הפדגוגי והחברתי הקיים בין בחורי ישיבות רווקים ובין עולם האקדמיה.

תרשים 8
סוג השכלה בקרב גברים חרדים בישיבה/לא בישיבה,
בהשוואה ליהודים לא-חרדים (ב-%)

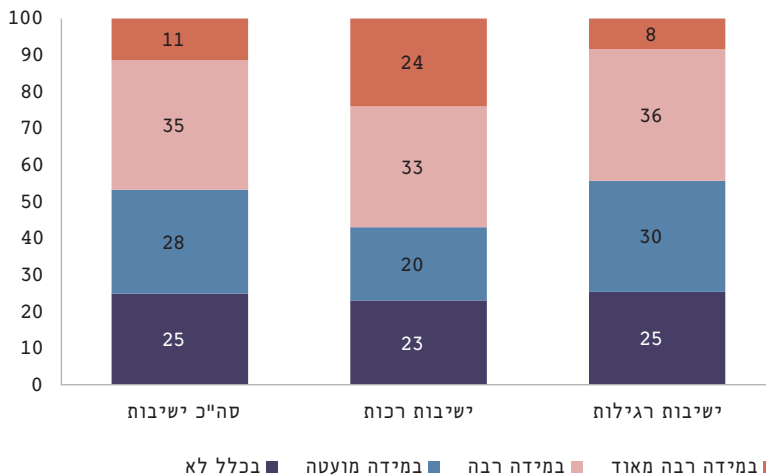
מקור: גורדון, 2023.

נתונים אלו, אף שהם מתארים מנעד גילאים רחב, נמצאים בהלימה גדולה להערכה על היקף הפונים ללימודי מקצוע (לימודי תעודה) ולימודים אקדמיים בקרב בחורים וגברים חרדים שבחרו שלא להמשיך בלימודיהם בישיבות חרדיות. מנקודת מבט הבוחנת את סיכויי ההצלחה בהשתלבות ואת הקידום התעסוקתי של גברים חרדים בשוק עבודה תחרותי ומשוכלל, הממצאים גם מלמדים שיש טעם בהקדמת השלב שבו גברים אלו רוכשים ניסיון תעסוקתי, תעודת מקצוע או תואר אקדמי ומיומנויות תעסוקתיות הכרחיות. מחקר זה ביקש אפוא לבחון גם מהי מידת התמיכה של הורים לבחורי ישיבות (על פי הערכת התלמידים) בעזיבת הישיבה ובפנייה ללימודי חול **טרם** החתונה. אומנם מדובר בניסיון למדוד במסגרת סקר מוגבל בהיקפו התנהגות צפויה ולא התנהגות בפועל, ואולם הופתענו לגלות כי מידת התמיכה הצפויה של הורים בצעד זה – החורג מהנורמה החברתית-חינוכית החרדית הדוגלת בהתמדה בלימודי קודש בישיבה לפחות עד שלב הנישואין – גבוהה למדי.

גם בנוגע לסוגיה זו נמצאו הבדלים ברורים בין בחורים המשתייכים לשיבות "רכות", לעומת רוב הבחורים הלומדים בישיבות רגילות. בישיבות רגילות, 8% בלבד העריכו כי הוריהם יתמכו בצעד זה במידה רבה מאוד, ולמעלה משליש (36%) העריכו כי הוריהם יתמכו במידה רבה בהחלטתם לעזוב את הישיבה ולהשתלב בלימודי חול טרם חתונתם. כשליש (30%) העריכו כי הוריהם יתמכו בהם במידה מועטה בלבד, וכרבע מהבחורים במסגרות אלו העריכו כי הוריהם לא יתמכו בצעד זה כלל. לעומת זאת, קרוב לרבע (24%) מהבחורים הלומדים בישיבות "רכות" מעריכים כי הוריהם יתמכו מאוד בצעד זה, ועוד כשליש העריכו כי יתמכו בו במידה רבה. כדאי לשים לב שגם בקרב קבוצה זו ההערכה של כרבע מהבחורים (23%) היא שהוריהם לא יתמכו כלל בצעד זה, ושל כחמישית שהם יתמכו בכך במידה מועטה בלבד.

תרשים 9

מידת התמיכה של הורי תלמידי הישיבה ביציאה ללימודי חול, לפני החתונה, לפי סוג הישיבה (N=527; ב-%)*

* נוסח השאלה היה כדלקמן: "באיזו מידה יתמכו בך הורריך אם תחליט לסיים את לימודיך בישיבה ולפנות ללימודי חול טרם חתונתך?"

הממצאים האלה מעידים שוב על מידת האמביוולנטיות של החברה החרדית בכל הנוגע ליחסה ללימודי חול: מצד אחד הערך הגבוה המיוחס ללימודי הקודש ולהתמדה בהם, בפרט בקרב הציבור הליטאי והספרדי, ומעט פחות מכך בציבור החסידי ובקהילות וקבוצות המוגדרות מודרניות; ולכן לכל מי שמזוהה כבחור חרדי ברורה הנחיצות של התמדה בלימודי הקודש לפחות עד החתונה, ועדיף גם שנים מספר לאחריה. זאת על בסיס ההנחה שלאחר החתונה ועם המחויבויות הזוגיות והמשפחתיות (חינוך הילדים והמחויבויות למערכת החינוך החרדית) תתיישב דעתו של הבחור, והוא יאמץ באופן מלא ושלם את דרך החיים הרצויה מבחינת הקהילה. מצד שני, הצורך ההולך וגובר של הבחורים עצמם ושל הוריהם להכין אותם באופן מיטבי לעולם המעשה – באין אפיקי פרנסה מספקים מבחינה כלכלית או ראויים ומכובדים מבחינה מעמדית בתוך הקהילה במקצועות קודש ובתחומי החינוך, משפחות חרדיות לא מעטות, בפרט אלו שבניהן לומדים בישיבות "רכות", תומכות ביציאה מהמסגרת הישיבתית ובשילוב לימודי חול בלימודי הקודש. זאת ועוד, הואיל וחלק מההורים של בחורים אלו מכירים את הקשיים והאתגרים הלימודיים וההתנהגותיים של בניהם בעולם הישיבות, הם מעוניינים שהם ילמדו גם לימודי חול וירכשו מקצוע שיתאים לרצונותיהם ולצרכיהם במסגרת חרדית "רכה". צעד זה עשוי מבחינתם למנוע הידרדרות לימודית והתנהגותית נוספת אשר בגינה הבחור עלול לנטוש לגמרי את אורח החיים החרדי.

חשוב לזכור כי בשלב זה של חייהם, כאשר הם כבר בחורים בוגרים האמורים ללמוד באופן עצמאי ומעמיק בישיבה, אין ההורים מעורבים יתר על המידה בלימודיהם ובירור מידת הרצינות שלהם בלימודי הקודש התורניים בישיבה. מובן, עם זאת, כי ישנם הורים ערניים ואכפתיים המזהים כי בנם מיצה את לימודיו התורניים ומשתדלים לדאוג לו לחלופה "רכה" או משלבת. זאת ועוד, מן המחקר האיכותני וקבוצות המיקוד שנערכו בישיבות למדנו כי הורים רבים מתקשים לסייע כלכלית לבנם במהלך לימודיו בישיבה, ולכן הם לא בהכרח יתנגדו שהוא יעבוד בעבודה חלקית, זמנית ולא מקצועית במקביל ללימוד בישיבה, כל עוד לא מדובר בעבודה העלולה לפגום בצביון החרדי. מנגד, במקרים מסוימים בחורים מסתירים מהוריהם ומרבניהם את העובדה שהם עובדים מעת לעת, ואף מנסים לשלב לימודי השלמה למקצועות החול בלימודי הקודש בישיבה כדי להימנע מגינוי ותיוג שלילי של משפחתם

וסביבתם הקרובה. פסיכולוג תעסוקתי ואיש חינוך חרדי תיאר כך את השניות ואת ההתלבטות של בחורי ישיבות רבים אל מול השאיפה הברורה של הורים רבים בהצלחת בנם בישיבה:

לפעמים הבחורים נשענים על חששות לא ממשיים, כאילו ההורים לא יוכלו לשאת את השינוי שהם רוצים ללמוד רק חצי יום בבית מדרש. הם מגלים כי רוב ההורים, עם כל מעט האכזבה, מעוניינים שהילד יצמח ויתפתח ויהיה מרוצה. יש להם לפעמים תפיסות שגויות כלפי הסביבה שבדרך כלל דווקא מפרגנת.

מתיאור זה ניתן להתרשם כי לעיתים ההחלטה הדרמטית, מבחינת בחור הישיבה או הוריו, על עזיבת הישיבה, בשל הקשיים והאתגרים שהצעיר מתמודד עימם וכדי לרכוש מקצוע ולהשתלב בתעסוקה איכותית, לא תלויה בהכרח בסנקציות משפחתיות ובתיוג שלילי, למרות העובדה שצעד זה הוא משום סממן זהותי ושייכותי באשר למידת אדיקותו של הבחור. בגין צעד זה עשוי הבחור, ואף אחיו ואחיותיו, לשלם מחיר יקר בעולם השידוכים, שבו המעמד החברתי של מי שנטשו את דרך התורה נמוך יותר. ולמרות זאת, הממצאים שלעיל מעידים על תמיכה לא מבוטלת בחלופה המעשית הממירה את עולם הישיבות בלימודי חול, אבל איננה בהכרח מדירה לחלוטין את הבחור מקהילתו ומשפחתו.

3.4 מקצועות מבוקשים ותחומי עניין

לצעירים חרדים רבים בגיל הישיבה הגדולה אין כאמור אוריינטציה תעסוקתית ברורה (Barth and Trachtengot, 2022). החינוך התורני איננו כולל לימודים על שוק העבודה ואתגריו, התנסות בעבודה מעשית או תהליכי הכשרה מתקדמים. בשל החד־גוניות של לימודי הגמרא, אין הלומדים מודעים לכישורים וליכולות העשויים לסייע להם בשוק העבודה בעתיד שאינם קשורים בהכרח ליכולות ניתוח אנליטיות הנדרשות מלומדי הגמרא. הואיל וכך, וכפי שראינו לעיל, כאשר מתחילים להתעורר קשיים בלימודי הקודש,

צעירים אלו מחפשים תעסוקה זמנית, חלקית ולא מקצועית. בשלב הבא הם מתחילים לחשוב באופן שיטתי ורציני יותר על עתידם האישי, המקצועי והתעסוקתי. במסגרת קבוצות המיקוד שערכנו ניכר כי לצעירים אלו בגיל הישיבה אכן אין הכלים והידע האמורים לסייע להם בבחירת תחום הלימוד או העיסוק בעתיד:

האמת שאני די מתחרט ומצטער על כך שלא עשיתי וניגשתי למבחני בגרות בגיל צעיר יותר. הייתה לי אז התלבטות וגם הייתה לי את האפשרות. אבל בחרתי בלימודים בישיבה וזה המצב כרגע. היום בגיל 21.5, כמעט 22, זה אולי כבר מאוחד מדי בשבילי. אני מוצא את עצמי שואל את עצמי "מה יהיה איתי?" [...] בעבר חשבתי על תחום התכנות, מחשבה מאוד כללית ולא מגובשת, אבל אולי זה כבר מאוחר מדי בשבילי, אני באמת לא בטוח ולא יודע (תלמיד ישיבה "רכה" בירושלים לציבור המזרחי-ספרדי).

היעדר ידע כללי בלימודי חול, והעובדה שצעיר זה לא ניגש למבחני הבגרות, מקשים עליו כעת בגיל 22 להחליט מה יכול להיות התחום שבו הוא יתמחה בעתיד. רבים מהצעירים החרדים שאינם מתכוונים להמשיך במסלול התורני המלא כאברכי כולל מבקשים לעצמם מקצועות בעלי סטטוס חברתי יוקרתי, כגון תחום תכנות המחשבים, שיש בהם גם שכר ותנאי העסקה טובים. עם זאת, בחינה מדוקדקת יותר מלמדת כי גם למקצועות "חרדיים" בתחום החינוך ולמקצועות הקודש⁴⁰ יש עדיין ביקוש גבוה בקרב בחורי ישיבות גדולות. גם למשרות ניהול ישנה הילה איכותית בקרב צעירים אלו, אך ללא הכשרה מתאימה וניסיון תעסוקתי משמעותי, יתקשו רבים מהם להשתלב בתחומים אלו. הסקר שערכנו מלמד שכחמציית (52%) מכלל בחורי הישיבות מעוניינים במידה רבה או מאוד להשתלב במקצועות החינוך וההוראה, ושיעור דומה (53%) מבקשים להשתלב במקצועות הקודש. ביחס לתחומי

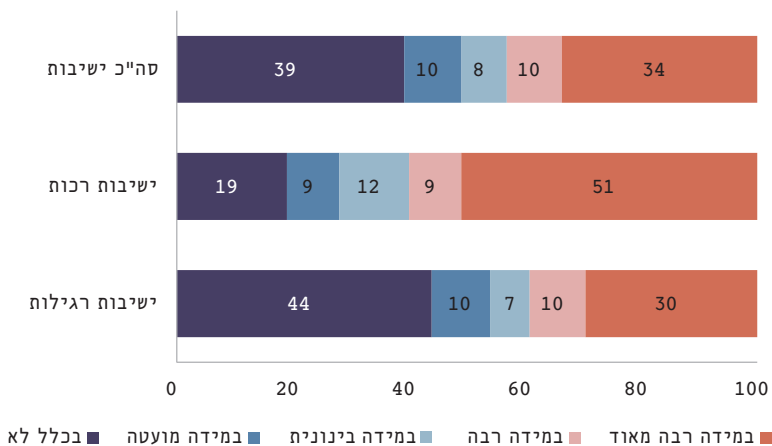
40 מקצועות הקודש הם אלה: טוענים רבניים, שוחטים, מוהלים, משגיחי כשרות, סופרי סת"ם, מדריכי חתנים, מפקחי מקוואות ועוד. גם בתחומים אלו ישנם מוסדות המציעים הכשרות מקצועיות ויש להם ביקוש בקהילות דתיות וחרדיות רבות.

עיסוק אלו לא נמצאו הבדלים בין הלומדים בישיבות רגילות לעומת הלומדים בישיבות "רכות".

נוסף על כך מצאנו שמעט פחות ממחצית (49%) מכלל המשיבים העריכו כי בחורי ישיבות מעוניינים במידה רבה ורבה מאוד לעבוד בתחום המחשוב והתכנות ו-44% מכלל המשיבים העריכו באופן דומה את מידת העניין במקצועות ניהוליים. בתחום הניהול נמצאו הבדלים ברורים במידת העניין בין הלומדים בישיבות רגילות (40%), לעומת הלומדים בישיבות "רכות" (60%).

תרשים 10

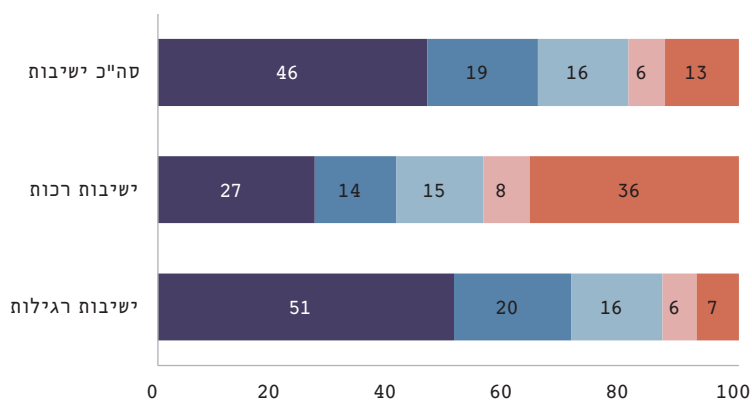
מידת העניין בעבודה בתפקידי ניהול, לפי סוג ישיבה (ב-%)

גם בנוגע לתחומי עיסוק אחרים המבוקשים על ידי בחורי ישיבות לצורך פרנסה ישנה שונות ברורה בין בחורי ישיבות רגילות לבין בחורים הלומדים בישיבות "רכות". כך למשל, באשר למידת הביקוש לעבודה בתחום הכלכלי וההשקעות הפיננסיות. בתרשים 11 להלן ניתן לראות כי רק 13% מהלומדים בישיבות רגילות מעוניינים לעסוק בתחום זה במידה רבה ורבה מאוד, בהשוואה ל-44% מהבחורים הלומדים בישיבות "רכות". הסבר אפשרי לפער זה קשור להנחה

שבתחום זה ניתן להרוויח כסף רב ובזמן קצר, גם ללא הכשרה תעסוקתית ארוכת שנים, מייגעת ויקרה. ייתכן גם כי העיסוק בכסף, הנחשב נחות ולא ראוי בעיני בחורי ישיבות נורמטיביים, מרתיע אותם מפנייה למסלול תעסוקתי זה.

תרשים 11
מידת העניין בעבודה בתחום כלכלי והשקעות פיננסיות,
לפי סוג ישיבה (ב-%)

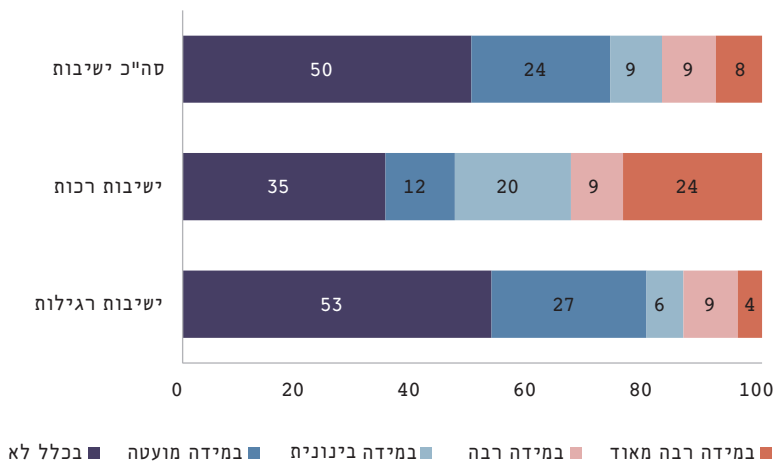

■ במידה רבה מאוד ■ במידה רבה ■ במידה בינונית ■ במידה מועטה ■ בכלל לא

למעשה נמצא כי בחורי הישיבות במסגרות ה"רכות" מגלים עניין רב יותר גם בכל שאר תחומי העבודה, בהשוואה ללומדים בישיבות הרגילות; כן ישנם ממצאים המעידים על הנטייה של הלומדים בישיבות ה"רכות" לשוק העבודה הכללי, מחוץ לגבולות הגזרה של הקהילה, בהשוואה לנטייה גדולה יותר של בחורי הישיבות הרגילות להמשיך את דרכם בעולם החרדי פנימה. ניתן לומר במידה גבוהה של הכללה כי בחורי ישיבות מהזרם המרכזי יעדיפו לעסוק בעבודות "צווארון לבן" המחייבות בדרך כלל השכלה אקדמית גבוהה והכשרה ממושכת, שבצידה יוקרה מעמדית והכנסה גבוהה. לעומתם, בחורים הלומדים בישיבות "רכות" יעדיפו לחפש תחומי עיסוק שאינם דורשים הכשרה ממושכת, יקרה וארוכה על מנת להרוויח יותר בזמן

קצר ככל הניתן. לכן ברורה הנטייה לעיסוק בתחום השקעות הפיננסיות. באופן דומה נמצא כי 41% מהלומדים בישיבות ה"רכות" מעוניינים במידה רבה ורבה מאוד לעבוד בשירות המדינה, בהשוואה ל-13% בלבד מהלומדים בישיבות הרגילות. גם בתחום זה נראה כי מאחר שמדובר במשרות יציבות ונוחות, שלתפיסת הבחורים אינן דורשות הכנה והכשרה מיוחדת, יש להן ביקוש רב יחסית בקרב הלומדים בישיבות ה"רכות". תחומים נוספים שבהם נמצאו הבדלים ניכרים בין הלומדים בישיבות רגילות ללומדים בישיבות "רכות" הם המקצועות הטיפוליים, הרפואיים והחברתיים, כגון עבודה סוציאלית ופסיכולוגיה. ייתכן שהסבר אפשרי להעדפה של הלומדים בישיבות "רכות" לעסוק בתחומים אלו הוא ההיכרות הקרובה שלהם עם הקשיים המלווים את הלומדים בישיבות ולמחסור באנשי מקצועות טיפוליים (עובדים סוציאליים, יועצים רגשיים וחינוכיים, פסיכולוגים ועוד) בקהילתם. ייתכן שהם מבקשים למלא תפקידים אלו בעצמם ולרכוש בהם הכשרה, ידע וניסיון תעסוקתי כדי לסייע לצעירים אחרים בקהילה המתמודדים עם קשיים ואתגרים דומים.

תרשים 12
מידת העניין בעבודה בתחום הפסיכולוגיה והעבודה הסוציאלית,
לפי סוג ישיבה (ב-%)

3.5. שליטה במיומנויות יסוד

לוח 2

שיעור המדווחים על היעדר שליטה במקצועות יסוד, לפי סוג הישיבה ("לא יודע כלל"; ב-%)

סך הכול	ישיבה רכה	ישיבה רגילה
58	45	60
59	46	61
60	39	63
30	30	30

אנגלית - קריאה
אנגלית - שיחה
מתמטיקה
שימושי מחשב

הממצאים לעיל מלמדים כי שיעור גבוה מאוד (כשני שלישים) מהלומדים בישיבות רגילות אינם שולטים כלל באנגלית (שיחה קריאה וכתובה) ובמתמטיקה. לעומת זאת, ועל אף הדיווח של בחורי הישיבות ה"רכות" על קשיים בלימודים התורניים, נראה כי שיעור זה נמוך יותר בקרב קבוצה זו, והוא עומד על כ-45% כשמדובר באי-שליטה באנגלית ו-39% כשמדובר בהיעדר ידע במתמטיקה. ייתכן שמאחר שצעירים אלו אינם רואים את עצמם כמי שימשיכו בעולם הקודש במקצועות תורניים או בתחום החינוך, ולכן מכשירים את עצמם באופן עצמאי - כבר בעת לימודיהם בישיבה הגדולה - במקצועות החול כגון מתמטיקה ואנגלית הנדרשים בשוק העבודה הכללי:

אני מתאמן שלוש פעמים בשבוע (בספורט) ולומד אנגלית מספרים כבר כמה שנים באופן עקבי. יש לי כבר קצת אוצר מילים ואני מסוגל לדבר מעט. אני מתכנן גם ללמוד עם מורה בקרוב (בחור ליטאי בישיבה רגילה).

עם זאת מעניין לגלות כי רק פחות משליש מכלל הלומדים בישיבות גדולות דיווחו כי אין להם כלל ידע בשימושי מחשב בסיסיים. ממצא זה מלמד כנראה על החדירה המשמעותית של העולם הדיגיטלי והשימוש (הבסיסי) במחשב לחיי היומיום, גם בתוך הציבור החרדי התורני. למרות זאת, אין בידינו די

מידע על רמת הידע בתחום זה, ואם הוא עשוי לשמש בסיס איתן ללימודים טכנולוגיים מתקדמים בתחום התכנות והמחשוב בתעשיית ההיי־טק.

3.6 גיל הפטור משירות צבאי ושוק העבודה

גיל הפטור משירות צבאי והקשר שלו לשוק העבודה הוא סוגיה מורכבת וסבוכה. כרוכים בה היבטים פוליטיים, חברתיים וכלכליים הנוגעים לטיב הקשר שבין האזרח למדינה. החוזה החברתי האתנו־רפובליקני בישראל, שלפיו טיב האזרחות נמדד על פי מידת התרומה למדינה באמצעות שירות צבאי (או לאומי־אזרחי), הולך ומתערער (לוי, 2007; מלחי, 2021). העלייה בהיקף הפטור משירות צבאי בשל הסדר "תורתו אומנותו" – משיעור של כ־13% בשנת 2010 לשיעור של 16.5% בשנת 2020⁴¹ – מעמיקה את השסע החברתי בין הציבור המשרת לציבור החרדי, שמרבית בניו אינם משרתים בצה"ל. זאת ועוד, לקביעת גיל הפטור משירות צבאי ישנן השלכות תעסוקתיות וכלכליות על כניסתם של גברים חרדים לשוק העבודה, הואיל וההסדר ההיסטורי לדחיית השירות הצבאי אינו מתיר לגברים חרדים לעבוד בעת לימודם בישיבה ובכולל ומטיל עליהם עול כלכלי עצום (פלסנר ומלאך, 2021). כבר לפני למעלה מ־20 שנה קבע "חוק טל" (2002–2012) כי אחת התכליות שבהסדרת שירותם הצבאי של גברים חרדים היא לסייע להם להשתלב בשוק העבודה. ככל שגיל הפטור גבוה יותר (כיום 26), כך פוחת הסיכוי לצאת לעבודה בכלל ולעבודה בשוק העבודה הלא־חרדי בפרט (גורדון, 2023). למצב זה תורמת גם העובדה שצעירים חרדים מתקשים מאוד להשלים לימודי יסוד ולימודים מקצועיים וגבוהים, כיוון שמרביתם לא למדו לימודי ליבה ואין להם ידע בסיסי במקצועות היסוד. בנוסף, גברים חרדים מתחננים בגיל צעיר מאוד, דבר שמקשה עליהם עוד יותר לרכוש בגיל מבוגר יחסית ידע ומיומנויות תעסוקה הכרחיים. זאת ועוד, חשוב להבין שכאשר המדינה משיתה חסמים חוקיים והסדריים (דוגמת הסדר "תורתו אומנותו") על תלמידי הישיבה ביציאתם לעבודה או ללימודים, הם זקוקים לאישור מראש הישיבה כדי לצלוח חסמים אלו ולקבל את אישור הקהילה, ומצב זה מפחית עוד יותר את הסיכוי שתלמידי ישיבות רווקים אכן

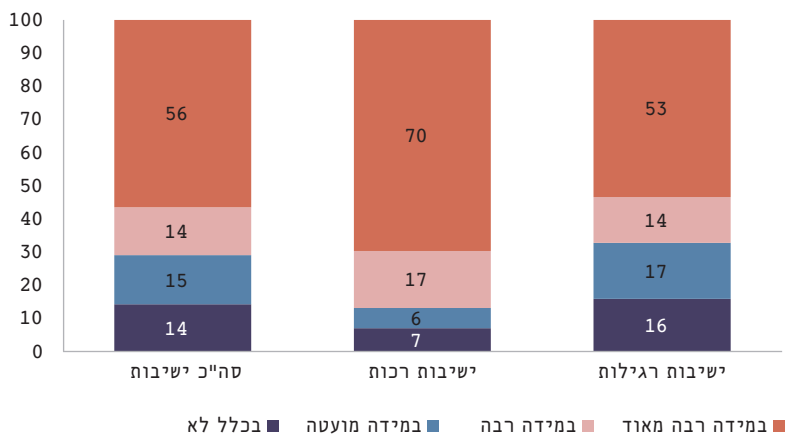
41 נתוני אגף כוח אדם בצה"ל.

יעשו זאת. לאור המבנה התרבותי-חברתי של קהילה זו והמרכזיות הייחודית של לימודי הקודש בה, אישור מראש הישיבה לצאת ללימודי חול או לעבודה, משמעותו ברוב המקרים עזיבת הישיבה עוד טרם הנישואין. על כן כדי לשמור על מעמדם ועל הסיכוי לשידוך ראוי, בחורים רבים יימנעו מלבקש אישור זה ומהניסיון לרכוש מקצוע, להשלים לימודי חול ולצאת לעבודה.

סקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה ב־2021 בקרב צעירים חרדים (18-30) מלמד כי הורדה אפשרית של גיל הפטור לגיל 21 עשויה להשפיע על כניסה של אלפי גברים חרדים לשוק העבודה (מלאך, 2021).⁴² גם במחקר זה נוכחנו לדעת כי רבים מבחורי הישיבות מעריכים כי הורדה אפשרית של גיל הפטור תקדים את כניסתם לשוק העבודה.

13 חרשים

השפעת הורדת גיל הפטור משירות צבאי על הקדמת הכניסה לעבודה, לפי סוג ישיבה (ב-%)*

* נוסח השאלה היה כדלקמן: הורדת גיל הפטור מתוכננת מגיל 24 לגיל 21. להערכתך, באיזו מידה שינוי זה יאפשר לך להשתלב בעבודה בשלב מוקדם יותר בחיך?

42 כשליש מהמשיבים (32.5%) העריכו כי הורדת גיל הפטור משירות צבאי מ־24 לגיל 21 תגרום ליציאה של גברים חרדים להכשרה מקצועית או לעבודה.

גם בנוגע לסוגיה זו קיים הבדל בין הלומדים בישיבות רגילות לבין הלומדים בישיבות "רכות": 87% מהלומדים בישיבות "רכות" העריכו כי הורדת גיל הפטור לגיל 21 תסייע להם במידה רבה מאוד ובמידה רבה להשתלב בעבודה בגיל צעיר יחסית וללא השתהות, בהשוואה לשני שלישים (67%) מהלומדים בישיבות רגילות שהביעו הערכה דומה. חשוב לשים לב כי אפילו בקרב הלומדים בישיבות רגילות בציבור החרדי רק שיעור קטן יחסית (16%) מעריכים כי להורדת גיל לא תהיה השפעה עליהם ועל כניסה מוקדמת לשוק העבודה או למסגרות ללימודי מקצוע. מכאן שמהלך זה עשוי להיות זרז עוצמתי ומשמעותי לצעירים חרדים רבים, גם למי שלומדים במסגרת ישיבה רגילה. גם מהממצאים האיכותניים עולה כי מהלך כזה עשוי לסייע למי שמעוניין לצאת לעבודה, ובפרט למי שכבר עובד במקביל ללימודיו בישיבה:

הורדת גיל הפטור בהחלט תשפיע [...] הדיבור של רוב הבחורים, בוודאי הצעירים יותר הוא שהם ממש קיוו ורצו שיוורידו את גיל הפטור ל-21 כדי שהם יוכלו לצאת לעבוד [ההדגשה שלי] היום רוב הבחורים עובדים "בשחור" – המשמעות היא שרבים היו פשוט עוברים לעבוד באופן רשמי ומדווחים אם גיל הפטור היה יורד (בחורים בישיבה ליטאית רגילה בירושלים).

לא רק שהורדת גיל הפטור תסייע לצעירים חרדים רבים להשתלב בשוק העבודה אלא היא גם תאפשר להם לדווח באופן רשמי וחוקי על עיסוקיהם הנוכחיים הכוללים עבודה בשכר. אין ספק כי צעד זה עשוי לשמש מנוע חזק לתעסוקה איכותית של גברים חרדים, למרות פערי המידע והידע שיש להם. לעומת זאת, ובמידה מסוימת בניגוד לממצאים הכמותניים, נראה כי דווקא בקרב הלומדים בישיבות ה"רכות", שחלק מהם כבר עובדים באופן פורמלי ומסודר במקביל ללימודים בישיבה, נשמעו קולות מעט ספקניים וגישה מעט פחות נלהבת כלפי צעד זה. דברים אלו כוללים גם שיקוף רפלקטיבי מעניין מצידם של תלמידים עובדים מישיבות "רכות" על מצבם העדין והרגיש של תלמידי ישיבות רגילות, ועל כך שהורדת גיל הפטור אכן תשמש עבורם מניע חזק לשינוי דפוסי התנהגות:

אין לנו חסמים אמיתיים בגלל חובת השירות בצבא. תכלס, רובנו עובדים ממש עם תלוש שכר. אז כנראה זה לא ממש

מפריע [...] מצד שני, כל שינוי קטן שקורה מזיז את המערכת. כל פתח קטן זה כמו פרצה. אבל די ברור שזה ישפיע באמת רק על מי שעובד או יעבוד בעבודה רצינית ומשמעותית, לא על מי שעובד בעבודות פשוטות כמו שלנו כיום [...] זה כן ישפיע ממש על מי שלומד בישיבות יותר מחמירות וקפדניות משלנו (תלמידים ספרדים-מזרחים בישיבה "רכה").

על אף ההסתייגויות העולות מדברים אלו ניכר כי גם לצעירים הלומדים בישיבות "רכות" הורדת גיל הפטור משירות צבאי תסייע להשתלב בעבודות טובות ואיכותיות יותר מהעבודות הזמניות, הלא מקצועיות והחלקיות שהם עובדים בהן כיום. יתר על כן, צעד זה בעיקר ישפיע על האופן שבו יתאפשר להם לרכוש מקצוע או השכלה גבוהה בגיל צעיר יחסית בהשוואה למצב הנוכחי. זאת ועוד, גם בקרב מחנכים ופעילים חברתיים חרדים מחלחלת ההבנה שהורדת גיל הפטור עלולה להביא לכך שרבים מבחורי הישיבות הרווקים יעזבו את עולם הישיבות לטובת שוק העבודה:

היום עוד הצבא "תופס אותם" והם לא יכולים לעשות מה שרוצים, אבל מה נעשה כשיורידו את גיל הפטור ל-21 או בהמשך אפילו ל-18, פתאום תראו יציאה המונית. אני מרגיש שמתחת לפני השטח יש כאן תהליכים, שאם לא נטפל בהם היום, תוך כמה שנים הישיבות ישתנו מאוד. רבים יצאו החוצה בלי פילטר, בלי פיקוח, וזו תהיה בכייה לדורות (פעיל חברתי ואיש חינוך חרדי ליטאי).

החשש המובע על ידי פעיל זה איננו רק מפני עזיבת הישיבות, אלא גם מפני הניתוק האפשרי מהקהילה החרדית, שינוי באורחות החיים ובצביון החרדי ומפני תהליכי חילון בקרב היהדות החרדית, כפי שקרה בעבר באופן מואץ בתקופות של משברים חברתיים עזים בזמן המעבר בין המאות (בין המאה ה-19 למאה ה-20) ולאחר השואה ומלחמת העצמאות (פרידמן, 1983; 2001). עם זאת, ולאור הקשר ההדוק בין אי-חובת השירות הצבאי לחוסר היכולת החוקית לעבוד באופן רשמי, ברור כי הורדת גיל הפטור משירות צבאי עשויה

הוביל לעלייה ניכרת בשיעור הצעירים החרדים הנכנסים לשוק העבודה, גם אם אין בידם מיומנויות וכישורי תעסוקה מיטביים.⁴³

3.7. כלי סיוע נדרשים ותמונת עתיד רצויה

כיצד רואים בחורי הישיבות את עתידם? מהן הציפיות שלהם לעתיד, ומהם הכלים שהם זקוקים להם בהמשך דרכם? שאלות אלו הוצגו לתלמידי הישיבות שהשיבו לסקר הייעודי. התוצאות מלמדות על תמונה מורכבת ולא חד־משמעית. בקרב הלומדים בישיבות רגילות כמעט מחצית (47%) מהמשיבים רואים את עצמם כאברכי כולל (יום מלא או חצי יום), ועוד 41% מעריכים כי בעתיד הם יהיו "חרדים עובדים" במשרה בתוך הקהילה החרדית. מיעוט קטן (8%) מתלמידי הישיבות הרגילות העריכו כי בעתיד יעבדו במשרה מחוץ לקהילה החרדית בסביבה מעורבת כללית, ושיעור זניח (4%) סבורים כי לא יישארו חרדים בעתיד. לעומת זאת, כחמישית (21%) בלבד

43 יודגש כי הצעת החוק משנת 2022 (הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 26) (שילוב תלמידי ישיבות), התשפ"ב-2022, עמ' 524) להסדרת גיוסם ושירותם של גברים חרדים בצבא, המבוססת גם על המלצות ועדת רוני נומה (צוות הבדיקה בנושא נחוני גיוס חרדים לצה"ל, דו"ח מסכם), מכירה בחשיבות ההורדה ההדרגתית של גיל הפטור משירות צבאי לבני ישיבות חרדים משני טעמים?: (א) צמצום אי־שוויון באמצעות הסדרת שירות חרדים בצבא ובשירות לאומי־אזרחי; (ב) הגדלת תרומתם של גברים חרדים לשוק העבודה, לכלכלה ולחברה. הנחת המוצא של שופטי בית המשפט העליון בסוגיה זו היא כי הדרך לשוק העבודה איננה עוברת בהכרח דרך השירות הצבאי (או הלאומי), וכי הורדת גיל הפטור משירות צבאי תוביל בהכרח להגדלת מספר המחגיגים מציבור זה, מה גם שהאינטרס הכלכלי במקרה זה גובר על הזכות המוחלטת לשוויון (לעניין זה ראו דבריו של השופט עמית בבג"ץ 1877/14 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת ואחרים, בעמ' 79). הואיל וכך, הצעת חוק זו המליצה כי גיל הפטור ייקבע לגיל 23, ובאמצעות הוראת שעה יורד למשך כשנתיים לגיל 21, ולאחר מכן לגיל 22 למשך שנה. נכון למרץ 2023 (זמן כתיבת מחקר זה) חוק זה לא אושר וגיל הפטור משירות צבאי עומד עדיין על 26 ומהווה חסם מהותי עבור גברים חרדים רבים לכניסה לעבודה. כך, סקירה של חטיבת המחקר בבנק ישראל הראתה כי תהליך "ריקון הבריכה" שחל בשנת 2014, ובו הורד באופן זמני גיל הפטור משירות צבאי ל-22 לתלמידי ישיבות, העלה את שיעור התעסוקה של גברים חרדים ב-10% ואת רמת שכרם ב-20% (זוסמן וזופניק, 2021).

מהלומדים בישיבות "רכות" רואים את עצמם כאברכי כולל בעתיד. מרביתם (75%) מאמינים כי הם יעבדו בעתיד מחוץ לקהילה החרדית (38%) או בתוכה (37%). גם בקרב קבוצה זו חלק קטן מאוד (5%) מעריכים כי לא ישמרו על אורח חיים חרדי בעתיד. גם ממצאים אלו מלמדים על הזיקה הגבוהה של בני קבוצה זו לשוק העבודה.

על אף השאיפות התעסוקתיות של תלמידי הישיבות ה"רכות" והישיבות הרגילות, נראה כי נקודת ההתחלה שלהם איננה מזהירה:

הבעיה הרצינית שלנו היא שאין לנו ניסיון תעסוקתי ושום שורה רצינית בקורות חיים [ההדגשות שלי]. אחרי שנתחנן בגיל 22-24, בעצם נתחיל משום דבר כמעט, גם אם עשינו עבודות שונות אך לא רציניות. בגלל לחץ חברתי זה לא סטנדרטי לעבוד מייד לאחר החתונה אלא לחכות לפחות שנה-שנתיים (תלמיד בישיבה ליטאית רגילה בירושלים).

תלמיד זה מציג מציאות עגומה. למרבית הצעירים החרדים בשנות העשרים לחייהם אין כמעט ניסיון תעסוקתי ותעודה פורמלית (תעודת בגרות, תעודה מקצועית או תעודה אקדמית) שיכולים לסייע להם להשתלב בשוק העבודה. הנורמות החברתיות והציפיות של בני המשפחה והקהילה מחייבים דחייה של כניסה לשוק העבודה כדי לשמור על חזות אחידה של בני תורה יראי שמיים. במצב זה כל סטייה מהנורמה מעוררת תהיות על מידת המחויבות של הפרט לקהילה ולאורחות חייה התורניים. נוסף על כך, כיוון שמרבית תלמידי הישיבות הגדולות לומדים ועוסקים בעיקר בלימודי קודש, אין להם כל ידע על שוק העבודה או אוריינטציה כלשהי לגבי כישוריהם ויכולותיהם ועל האופן שבו ניתן לממש אותם. עם זאת, נראה כי התהליכים והשינויים בציבור החרדי מחלחלים גם אל עולם הישיבות. בדברים הבאים מוצגת מורכבות המצב שבו נמצאים תלמידי הישיבות כשמדובר בתפקידים החברתי והיחס האמביוולנטי להשתלבות עתידית בשוק העבודה:

ח': לפני חמש שנים זה היה ממש לא מקובל בכלל שבחורי ישיבות גדולות יתחילו לחשוב על עיסוק לא תורני ולימודי חול, היום זה הרבה יותר מקובל.

ב': אני חושב שזה עוד ייקח זמן עד שזה יהיה ממש מקובל ורגיל, זה גם תלוי בסוג הקהילה והישיבה.

ג': עבודה יותר לגיטימית היא כזו שאיננה דורשת תואר ולימודי מקצוע, זה עדיף.

ד': השוליים בבירור מתרחבים ונהיים יותר נפוצים, ולכן זה בהדרגה הרבה יותר מקובל. אולי יהיה מתישהו פיצול של הקהילה החרדית.

(שיח בקבוצת מיקוד בישיבה ליטאית בירושלים).

חילופי דברים אלו שהתקיימו בישיבה חרדית ליטאית של הזרם המרכזי מלמדים שישנה כיום מעט יותר לגיטימציה חברתית בקהילות חרדיות שונות, בעיקר בקהילות שבשולי הליבה התורנית החרדית-ליטאית, לכניסה לעבודה של גברים חרדים רווקים בגיל הישיבה הגדולה. אך עדיין מדובר בניצני השינוי ולא בפירותיו, ובכל מקרה ההערכה היא שמדובר בכחמישית מכלל תלמידי הישיבות הגדולות⁴⁴ הזקוקים לליווי והכוונה תעסוקתית, השלמת לימודי יסוד ועוד כלים שאמורים לסייע להם בעתיד להשתלב בעבודה איכותית התואמת את יכולותיהם. מעבר זה מעולם הישיבות לעולם המעשה איננו פשוט וטבעי, אלא מתקיים באופן הדרגתי וזהיר כדי לא לאבד את הסטטוס החברתי כבני ישיבה.

זאת ועוד, ההערכה הזוהירה של י' בנוגע לדיפרנציאליות ולהתפצלות של הקהילה החרדית בישראל הושמעה על ידי אנשי חינוך ומרואיינים נוספים במחקר. לנוכח המבנה ההיברידי של החברה החרדית ופיצולה בין זרמים אחדים – חסידים, ליטאים וספרדים-מזרחים – והתנועה על הציר שבין שמרנות למודרניות (זיכרמן וכהנר, 2012; כהנר, 2020; איתן, 2021), בעתיד עשוי להתאפשר רובד נוסף שבו יתקיימו זה לצד זה, כפי שהתקיימו לאורך דורות (לופו ומלחי, 2012), מעמד של חרדים עובדים, או מה שמכונה בעגה החרדית "בעלי בתים", לצד קבוצת תלמידי החכמים והמתמידים בלימודי

44 לפי אומדן כללי, מדובר ב־6,000-8,500 בחורי ישיבות גדולות בשנה.

הקודש. הואיל וראשי הישיבות חוסמים בדרך כלל הסללה להכשרות מקצועיות או לימודים אקדמיים, ההעדפה הרווחת בקרב חלק מתלמידי הישיבות הצעירים היא למקצוע שאיננו דורש הכשרה ממושכת ויקרה, אלא עיסוקים לא מקצועיים ולא איכותיים.

למעשה, שאלות על העתיד האישי והמקצועי בשלב הלימודים בישיבה הגדולה הן בעיקרן יותר שאלות תאורטיות ופחות מעשיות. המפגש הממשי והמיידני עם צורכי החיים המעשיים מתרחש בעיקר לאחר החתונה. בשלב זה המציאות טופחת על פניהם של צעירים חרדים שהורגלו לכך שהמשפחה, הישיבה, הקהילה והמדינה דואגות לרוב מחסורם, אך עם הקמת המשפחה והנישואים עולים ביתר שאת צרכים תכליתיים של עולם החול, ובהם שאלת מקור הפרנסה. אם בעבר ניתן היה למצוא משרה תורנית המעניקה תגמול חומרי וסמלי כאחד לעוסקים בה, כיום העתיד של מרבית תלמידי הישיבות איננו מבטיח בתחום המשרות הללו בשל הייצע הגבוה של בוגרי הישיבות התורניות והביקוש הנמוך לבעלי תפקידים מסוג זה. המודל שהיה קיים לאורך שנים, שלפיו הלומדים בישיבה ובכולל איכותיים בעלי מעמד גבוהה זוכים לשידוך טוב הכולל רכישת דירה לזוג הצעיר, או השתתפות משמעותית של ההורים והמחותנים ברכישה זו, ואלה מאפשרים לאברך למצוא משרה תורנית מכובדת ולהתמיד בלימודים – כבר אינו עומד במבחן המציאות.

רבים מהצעירים החרדים מבינים שכדי להתפרנס בכבוד עליהם להקדים את הכנתם לשוק העבודה וללמוד מקצוע מכניס ורווחי. מהם אפוא הכלים שתלמידי ישיבות זקוקים להם כדי להעצים את עצמם בהכנה לשלב הבא בחייהם? מדובר במכלול שלם של כלים, החל באפשרות להשלים בגרויות ולקבל סבסוד ללימודי מקצוע, וכלה בצורך בגורם שיסייע בהכוונה ובייעוץ בנוגע לבחירות עתידיות. בנוסף, ולנוכח מצוקות כלכליות דחופות, חלק מתלמידי הישיבות יעדיפו לעבוד תחילה ולמצוא פרנסה ורק בעתיד לחשוב על מקצוע מתאים. אך מעבר לכול, נראה שרבים מתלמידי הישיבות, בפרט אלו שדיווחו על קשיים ומצוקות, פשוט זקוקים לאוזן קשבת של דמות לחיפוי ולאנשי חינוך בעלי רגישות לצרכים שלהם. מהשאלות הפתוחות שהפנינו לתלמידי הישיבות ומראיונות העומק האישיים אפשר ללמוד על החשיבות הרבה שהם מייחסים לכך שראשי הישיבות יאפשרו להם ללמוד

תחומים ומקצועות חול שלא ניתן ללמוד כבחור ישיבה חרדי. כך סיכם את מגוון הצרכים והחסמים בעולם הישיבות תלמיד ליטאי מירושלים:

חסר לנו מודל לחיקוי של בן תורה עובד. חסרים הכוונה וכיוון כללי. מה שיעזור לכולם זה לנסות קצת לשנות את צורת החשיבה שלצאת לעבודה זה פסול. שהרבנים לא יצאו נגד עבודה ולימודי חול.

היעדר חלופה ראויה ומקובלת לדמות בן התורה בעולם הישיבות החרדי, בפרט זה הליטאי, היא חסם מהותי לאפיקי התפתחות עתידיים למי שאינם יכולים או אינם מעוניינים להמשיך בנתיב זה, בפרט לאור העובדה שראשי הישיבות וההנהגה הרבנית הרוחנית של ציבור זה איננה ששה להניע מהלכים העלולים לפגוע במודל הישיבות הליטאי המסורתי שתואר כאן.

סיכום ומסקנות

"חברת הלומדים" החרדית נולדה בשל צרכים עיתיים פוליטיים ברורים, ומטרתה הייתה לבצר את עולם התורה שלאחר חורבן יהדות אירופה בשואה כמשקל נגד להצלחתה המסחררת של הציונות והקמת מדינת ישראל (פרדמן, 1991). הישיבה הפכה למוסד חינוכי-חברתי ראשון במעלה ולמבצר תרבותי המגדיר את גבולות הגזרה ההשתייכותיים וההזדהותיים של הקהילה החרדית. הלימוד בישיבה הפך לאתוס מארגן של קהילה זו, והוא עודנו כזה. ואולם ממצאי מחקר זה מלמדים על משבר מהותי בעולם הישיבות ועל הקושי של רבים מתלמידי הישיבות, בישיבות הרגילות ובישיבות ה"רכות" בפרט, להתמיד בלימוד התורני ולהצליח בו ולהוסיף ולקיים את עמוד השדרה החברתי של קהילה זו. מציאות שבה כרבע (24%) מכלל תלמידי הישיבות עובדים לעיתים בעבודות מזדמנות במקביל ללימודיהם התורניים ומעוניינים לבסס את עתידם כמפרנסים בעלי ידע וניסיון תעסוקתי משמעותי, אך חסרים במקביל כישורים בסיסיים כדי לפרנס את עצמם בעתיד, איננה בת קיימא. נוסף על כך, צעירים אלו מתמודדים עם מכלול של קשיים ואתגרים יומיומיים, כפי שתואר במחקר זה ובספרות המקצועית בתחום.

למרות המגוון העצום של ישיבות גדולות חרדיות בישראל, מבחינת תפיסת העולם של ראשיהן, סדרי הלימוד הנהוגים בהן ותוכניהן, מיקומן, גודלן, ייעודן והשתייכותן הקהילתית, נראה שניתן לומר בהכללה גסה כי ישנו משבר בכלל ישיבות אלו ובאופן המוגבל שהן מספקות לבוגריהן. מישיבות מועטות ואקסקלוסיביות שיועדו למתי מעט, לעידית שבעידית, מאז תחילת שנות החמישים של המאה שעברה הפכו הישיבות לתנו תקן מחייב לכל נער ובחור חרדי המבקש להשתייך לקהילה זו וליהנות מסולידריות החברתית שקהילה זו מגלה כלפי חבריה. מודל זה של "חברת הלומדים" הליטאית בישראל הלך וקנה לו אחיזה גם מעבר לגבולות הגזרה של זרם זה, והוא הפך לדגם חברתי חובק כול (פרדמן, 1991).

זה למעלה מעשרים שנה תזוזות במודל החברתי-חינוכי סודקות את חומות המבצר התרבותי של הישיבה הגדולה (קפלן ושטדלר, 2003; כהן, 2005; ליאון, 2014). גידולו המסיבי של הציבור החרדי, ומכאן גם של הישיבות עצמן; היעדר יחס אישי לתלמידים; היעדר ידע חינוכי מקצועי-פדגוגי וטיפול בקרב

המחנכים וראשי הישיבה; חוסר הנכחה של יעדים מדידים וכמותיים להישגי התלמידים; והאחידות בלימודי הגמרא – כל אלו יצרו תמהיל בעייתי בסדרי הלימוד התורניים המוביל לתסכול בקרב הלומדים והוריהם ולמשבר מהותי בעולם הישיבות. יתר על כן, עולם הישיבות אינו מיועד – בכוונת מכוון – לספק לבוגריו כלים להשתלבות תעסוקתית בעולם המעשה של שוק העבודה.

לנוכח אתגרים אלו בעולם הישיבות הגדולות, לאורך השנים הוקמו מסגרות חינוכיות "רכות" המאפשרות לנערים ובחורים המתקשים להתמיד בלימודיהם מסגרת לימודית המספקת אכסניה זהותית והשתייכותית של הקהילה. בישיבות אלו הלימודים התורניים מתנהלים באופן אינטנסיבי פחות ומידת ההקפדה בהן על קיום אורח חיים חרדי איננה גבוהה. מידת הגמישות בהן בכל הקשור ללימודי חול ועבודה בצד הלימוד התורני גבוהה יותר בהשוואה לישיבות חרדיות של הזרם המרכזי. רבים מצעירים אלו, וגם חלק מהלומדים בישיבות רגילות של הזרם המרכזי, כבר התנסו בעבודה חלקית, זמנית ובלתי מקצועית במקביל ללימודים התורניים בישיבה. רבים מהם חווים ומדווחים על אתגרים בלימודי הקודש, על קשיי משמעת ועל קשיים ביחסים עם אנשי הצוות בישיבה ועם הוריהם. אין הם רואים עצמם כאברכים בעתיד, ולכן הם מעוניינים לרכוש מקצוע איכותי שיסייע בפרנסתם עוד בבחורותם וטרם נישואיהם. למהלך זה ישנה תמיכה מועטה בקרב רבנים ואנשי חינוך חרדים, אך הוא כן זוכה לתמיכה מצד מרבית ההורים לבחורים המתקשים בתלמוד תורתם. צעירים אלו חייבים לקבל ליווי והדרכה לעולם העבודה, על מנת שניתן יהיה להתאים באופן מיטבי בין כישוריהם ויכולותיהם לבין מגוון המשרות בשוק. כמו כן, סיוע בהשלמת לימודי יסוד הוא מחויב המציאות בשוק תעסוקתי תחרותי ודינמי, כיוון שלתלמידי הישיבות הגדולות אין ידע בסיסי בתחומים כמו מתמטיקה ואנגלית, ומיומנויות תעסוקה "רכות" שלא נרכשו על ידם במסגרת תעסוקתית ראשונית, בשל התנגדותם הרשמית של מרבית ראשי הישיבות לעבודה מסודרת המחייבת הכשרה והכנה ממושכת ועקבית.

נדמה כי החברה החרדית ועולם הישיבות שהיא נשענת עליו נעשים הטרונגניים יותר (ליאון, 2014), והראיה לכך היא ההיקף הניכר של מוסדות מיוחדים וישיבות "רכות" המנסים להכיל את השונות הפנימית הגוברת בקהילה זו. עם זאת, נראה שעל אף הצורך הברור בהכנה משמעותית לעולם התעסוקה

ובהקניית ידע ומיומנויות עבודה הכרחיות, ההנהגה הרבנית ואנשי חינוך חרדים בכירים עדיין אינם בשלים לשינוי בכל הנוגע לגיוון ושיפור שיטות וגישות הלימוד או להכשרה משמעותית של צוותי החינוך והטיפול, ובוודאי שלא לאפשרות של שילוב לימודי חול כדי להקל על הבוגרים בהמשך דרכם והתפתחותם האישית והמקצועית-תעסוקתית.

גם אם השינוי העכשווי בעולם הישיבות נובע בעיקרו מאילוץ כלכלי, ולא מתמורה נורמטיבית וערכית עמוקה, אין מנוס לדעתי מאימוץ ההמלצות היישומיות שיפורטו להלן, העשויות לחזק את הקהילה החרדית ולספק לאלפי תלמידי ישיבות נתיבים ראויים לשמור על הצביון והאמונה שלהם בד בבד עם חיזוק חוסנם הכלכלי והתעסוקתי. אלמלא כן, צעירים אלו יצאו נפסדים פעמיים: פעם אחת כמי שלא צלחו את הלימודים התורניים בישיבה, ובפעם השנייה כמי שחסרים כישורים וידע תעסוקתי הכרחיים.

רתימת כוחות מתונים ומפוכחים מתוך הקהילה החרדית וסיוע ממשלתית משמעותי ונחוש יחוללו תמורה מהותית שגם תתרום לחוסנה של הקהילה החרדית וגם תתרום ליציבות ואיתנות של המשק הישראלי, הזקוק לגברים חרדים המתפרנסים בכבוד ומועסקים במגוון מעגלי תעסוקה איכותיים. משמעות הדבר היא שחברת הלומדים תצטמצם מעט ותהפוך לאלטיסטית ובררנית יותר, אך כזאת המאפשרת ליחידים שבה חופש בחירה רחב ומגוון יותר.

להלן אצביע על כיווני פעולה אחדים ועל כלים שעשויים לסייע לאוכלוסייה זו להשתלב באופן מיטבי בשוק העבודה מבלי שתאבד את צביונה ואת זהותה החרדית.

המלצות ליישום: פתרונות וכלים לקידום תלמידי ישיבות גבוהות

ההמלצות המובאות כאן הן משום מצע פעולה ראשוני העשוי לסייע לתלמידי ישיבות גבוהות להתגבר על קשיים בתוך עולם הישיבות ומחוצה לו. ההמלצות חולקו לשתי קטגוריות מרכזיות, בהתאם לצעדים העיקריים שיש לנקוט לצורך מימושן:

(א) אסדרה וחקיקה ראשית. המלצות לחברי הכנסת המחייבות צעדי אסדרה על ידי חקיקה ראשית או תיקוני חקיקה. אלו אמורות להסיר חסמים מהותיים המונעים כיום מתלמידי ישיבות לבחור באופן מושכל נתיבים חלופיים ללימודים תורניים בישיבה, כך שלא יאלצו לעסוק למשל בעבודות לא מדווחות וחלקיות כפי שאופיין במחקר. צעדים אלו יאפשרו לבצע קפיצת מדרגה משמעותית בתהליכי ההשתלבות ההדרגתית של אוכלוסייה זו בעולם התעסוקה ובמסגרות ההכנה אליו.

(ב) המלצות לממשלה, שלצורך מימושן יש לגבש, לתקצב וליישם כלי סיוע, תוכניות והקצאת משאבים ייעודיים (מבלי להזדקק לתיקוני חקיקה). צעדים אלו מחייבים תשומת לב וטיפול של מקבלי ההחלטות במשרדי הממשלה (משרדי הרווחה, החינוך, העבודה ועוד) בסיוע של ארגונים ומוסדות של החברה האזרחית (עמותות מחוץ ומתוך הציבור החרדי) ושל בעלי תפקידים מהקהילה החרדית, כמו רבנים, מחנכים ופעילים חרדים, במטרה להניע, לחזק ולשפר תהליכים קיימים בתחום. אחדות מההמלצות מהסוג השני תלויות למעשה בתיקוני חקיקה מהסוג הראשון, ועל כן מדובר לעיתים בצעדים משלימים, ובכל מקרה לא מדובר בחלוקה דיכוטומית לשני סוגים.

חלוקה נוספת של ההמלצות המוצעות קשורה לזירות שבהן רצוי וניתן ליישמן. אחדות מהמלצות מכוונות למימוש **בתוך הישיבות** עצמן או לפחות בחלקן, כמו למשל האפשרות לשפר את הכלים הפדגוגיים והטיפוליים של אנשי חינוך בישיבות הגדולות, והמלצות אחרות מכוונות למימוש **מחוץ לעולם הישיבות**, דוגמת לימודי מקצוע והכנה לאקדמיה במכללות ובמכוני הכשרה.

סדרת המלצות אלו מניחה כי נדרשת מדיניות כוללת ושיטתית של גורמי ממשל וכן של חקיקה לצורך שיפור מערכי הלימוד התורניים והאחרים בישיבות גדולות חרדיות, וכן לצורך קידום תעסוקתי של צעירים חרדים במסגרות מגוונות אלו. מדיניות שהתווייתה ויישומה יבוצעו על ידי המדינה מלמעלה למטה (top-down).

לעומת זאת, ובאופן משלים, רבים מהתהליכים והתמורות שאובחנו ואופיינו במחקר זה ובמחקרים קודמים התהוו למעשה מהצרכים המשתנים בעולם הישיבות הגדולות ההולך ומתגוון. צרכים אלו מעוררים יוזמות פרטניות, חלקיות, זמניות ולא מתוכננות בעקבות הצורך האקוטי הברור לספק לתלמידי ישיבות וצעירים חרדים רבים הזדמנויות ואפשרויות שמצד אחד יצמצמו שעות של בטלה וחוסר מעש, ומצד שני יאפשרו להם לבחור בנתיבים מעשיים מקבילים ומשלימים ללימודי הקודש בשוק ההכשרה והעבודה. מכאן שחלק ניכר מהתמורות בשדה זה הן בעיקרן תהליכים מלטה-למעלה (bottom-up) המגיעים מהשטח. לרוב מדובר בתהליכים והתארגנויות לא רשמיים או סדורים. רובם נעשים באופן זהיר ומדוד, מתחת לרדאר של הממסד החרדי השמרני ברובו. לפיכך חלק מההמלצות נועדו לעודד ולחזק תהליכים קיימים ולבסס מנעד אפשרויות רחב מהקיים עבור תלמידי ישיבות המעוניינים בשילוב לימודים תורניים עם לימודים מעשיים.

5.1 אסדרה וחקיקה

להלן אפרט המלצות והצעות אחדות שעשויות להקל על צעירים חרדים את המעבר ההדרגתי מן הישיבה לעולם המעשה. סביר שיתעורר קושי ביישום חלק מההצעות הללו בשל התנגדויות פוליטיות לנוכח המורכבות של המערכת הפוליטית בישראל, וכן התנגדות מצד רבנים ועסקנים ומצד גורמים בעלי השפעה בציבור החרדי. עם זאת, אני רואה לעצמי חובה להדגיש את הצורך והחשיבות בשינויי חקיקה אלו, שאחדים כבר הוצעו ונדונו באופן שיטתי בשנים האחרונות, מתוך הנחה ששילוב ותכלול של מספר המלצות יחד יחזקו תהליכים שכבר מתרחשים בקהילות ובישיבות חרדיות, כפי שתואר במחקר. ייתכן גם ששינויים פוליטיים עתידיים ביחסי הכוחות עשויים להוביל לתמורות בתחום.

בטרם יתוארו ההצעות הקונקרטיות אחזור ואזכיר כי הישיבות הגדולות הן כור ההיתוך של מרבית הצעירים בציבור החרדי. על אף הקושי לחולל במוסדות אלו שינויים מהותיים, שיפור מערכי הלימודים בהם וגיבוש חלופות ייחודיות במסגרות אלו ומחוצה להן עשוי לחזק את מגמת השתלבותם של גברים חרדים צעירים במשק ובחברה לנוכח אתגריה הנוכחיים של הקהילה החרדית בישראל. זאת ועוד, הכנה מיטבית לחיים עצמאיים לשכבת גיל זו (17-23) תסייע מאוד גם לאברכים להתמקצע מבחינה תעסוקתית ולהתבסס כלכלית כבר בשנים הראשונות לנישואיהם.

א. הורדת גיל הפטור משירות צבאי: תרחישים, אפשרויות והזדמנויות

יש לקדם הסדרים שיתמרו כלכלית ישיבות שמתקיימת בהן הכנה לגיוס או שבוגריהן מתגייסים לצבא (במסגרת ישיבות הסדר חרדיות למשל), בד בבד עם הפחתה משמעותית בתקציב הישיבות שאינן מעודדות גיוס לצה"ל. הסדרים אלו יסייעו לצעירים חרדים בישיבות ה"רכות" ובישיבות אחרות שאינם מרוצים או שמתקשים בלימודיהם התורניים לממש בצבא יכולות וכישורים שאינם באים לידי ביטוי בעולם הישיבות, ובמקביל לתת מענה לצורכי כוח האדם בצה"ל הזקוק כיום, יותר מבעבר, ללוחמים ביחידות השדה. אומנם סוגיית המוטיבציות לגיוס לצה"ל בקרב תלמידי ישיבות לא נבחנה במחקר זה, אך ניתן לראות בחלק מהלומדים בישיבות ה"רכות" אוכלוסייה בעלת פוטנציאל לשירות צבאי לאור ממצאים של מחקרים קודמים שבהם התברר כי רבים מהמשרתים החרדים במערך הקרבי בצבא מגיעים מאזורי השוליים של עולם הישיבות (מלחי, 2017; מלחי, 2021).

ב. תוכנית הכוון תעסוקתית ממשלתית לבעלי פטור משירות צבאי

תרחיש להורדת גיל הפטור באמצעות חקיקה (ראשית) יחייב גיבוש של **חבילת סיוע ותוכנית ייעודית** סדורה לחרדים ששחררו משירות צבאי ומעוניינים לרכוש ידע וכלים להשתלבות תעסוקתית. חבילה זו תכלול מידע על שוק העבודה ואפשרויות תעסוקה; הכנת קורות חיים והכנה לראיונות עבודה; מידע על מסלולי לימוד והכשרה; ימי חשיפה לתחומי עיסוק ומקצועות ספציפיים; הכנה ללימודים גבוהים (לימודי הנדסאות) ואקדמיים; סדנאות לכלכלת בית והתנהלות פיננסית ועוד.

כלים וידע אלו יינתנו בשלב הראשון במרכזי ההכוון התעסוקתיים לחרדים של זרוע העבודה במשרד העבודה, לאחר ביצוע אבחון ראשוני לפונים. השירות ייתן בהתאם למסגרת החקיקה הראשית ובעזרת תקינה ממשלתית שתסדיר העברת מידע (מתוך שמירה על חסיון הפרט) על תלמידים בישיבות גדולות שהגיעו לגיל הפטור מהצבא וממשרד החינוך לזרוע העבודה, אשר תפנה באופן אקטיבי לקהלי יעד אלו.

בד בבד, וכחלק מתוכנית ממשלתית זו, יש לבחון אפשרות שמידע וידע זה יינתנו במסגרת השמה והכוון תעסוקתיים בתוך הישיבות עצמן על ידי אנשי מקצוע חרדים בעלי ידע וניסיון בתחום. חלופה זו אפשרית כיום בעיקר בישיבות ה"רכות", ובפרט בישיבות שכבר מתקיים בהן שילוב מוגבל בין לימודי קודש ללימודי חול. פעולות אלו יחייבו את אישורם של ראשי הישיבות הרלוונטיות במטרה להגיע למספר משמעותי של תלמידי ישיבות הזקוקים לפיתוח אוריינטציה תעסוקתית כחלק בלתי נפרד מהלימודים התורניים. כפי שתואר במחקר, פעילות מסוג זה נעשית זה מכבר במסגרת תוכנית "חנוך" מיסודו של מיזם תבת (תנופה בתעסוקה). ואכן, ממצאי מחקר הערכה לתוכנית זו מלמדים שנדרשת הרחבה משמעותית של פעילות זו, שיתלווה לה מעקב ארוך טווח אחר המבקשים לרכוש כלים וידע תעסוקתיים לאחר שלב החשיפה הראשוני.

בהנחה ששינויי חקיקה אלו יתממשו בעתיד הקרוב, וגיל הפטור משירות צבאי לאוכלוסיית תלמידי הישיבות החרדיות ייקבע בטווח הגילים 21-23, נוסף לצעדים שתוארו לעיל יהיה צורך לנקוט עוד פעולות ויזמות עבור תלמידי ישיבות שמתחת לגיל זה, כדלקמן.

ג. גמישות בלימודי חול ומתן שוברים לפרט

כפי שתואר במחקר זה, לעיתים קרובות מדי בחורי ישיבות בעלי מוטיבציה תעסוקתית ויכולות ומיומנויות מגוונות מוצאים עצמם בדרך ללא מוצא. המחויבות למכסת שעות לימוד שבועיות בישיבה (45 שעות שבועיות), היעדר ידע אמין ומלא על אפשרויות לימוד ותעסוקה, הרצון לשמור על הסטטוס החברתי כבן ישיבה, ובעיקר ההכרח החוקי לאישור ראש הישיבה (שהצהרתו בכתב על לימודיו של מאן דהו מחויבת לפי חוק) להשלמת לימודי

יסוד או רכישת תעודת מקצוע בזמן הלימודים בישיבה, הם חסם משמעותי בנתיב לרכישת מקצוע נדרש בשוק העבודה למי שמבקשים ללמוד לימודים לא תורניים.

בהצעת חוק תיקון 26 לחוק שירות הביטחון לשילוב בני ישיבות בשירות (ינואר 2022) הוצע כי לצורך התכלית של שילוב תלמידי ישיבות גדולות (בגילם 18-22) בעבודה יוכלו צעירים אלו לעבור הכשרה תעסוקתית ייעודית בהיקף של עד 15 שעות שבועיות, שיופחתו מסך שעות הלימוד התורני. הכשרה זו תוכל לכלול השלמה של 12 שנות לימוד או סיום תעודת בגרות; מכינה קדם-אקדמית; הכשרה מקצועית; הכוונה תעסוקתית ואף לימודים לתואר ראשון. יודגש כי לפי החוק, מימוש החלופה מותנה באישור ראש הישיבה. אנו מציעים הסדר דומה אך כזה שיקל את התנהלותם העצמאית והגמישה של תלמידי הישיבות הגדולות כדי שיוכלו להכין את עצמם כראוי לשוק העבודה.

מוצע להגדיל את היקף השעות המיועדות לשם כך ל-20 מסך שעות הלימוד התורניות בישיבות ולספק לתלמידים המעוניינים בכך שוברי לימוד אישיים למגוון אפשרויות הלימוד שתוארו לעיל, בהיקפי לימוד וברמות שכר לימוד משתנות בהתאם לתחום או למסלול הלימוד הנבחר. שוברים אלו יהיו ניתנים למימוש במכללות ובמכוני הכשרה מוכרים על ידי המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג), המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית (מה"ט) והאגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה. אציין כי תלמידי ישיבות חרדים יכולים כבר כעת ליהנות משוברים להכשרות מקצועיות תחת אחריות גופים ממשלתיים אלו, וההצעה מיועדת להרחיב אפשרות זו גם לשוברים ללימודים אקדמיים שיסובסדו על ידי המועצה להשכלה גבוהה ויישומם ואיכותם ייבחנו על ידה. נוסף על כך מוצע לפשט ככל הניתן את ההליך הבירוקרטי לקבלת השוברים למסלולי לימוד שונים עבור אוכלוסייה ייחודית זו, לנוכח המרחק הרב של תלמידי הישיבות מעולם התעסוקה כפי שהוא משתקף ממצאי מחקר זה.

חובת דיווח תקופתית על לימודי החול של תלמידי הישיבות תוטל על מוסדות מוכרים אלו, ולא על ראש הישיבה, שדיווחו יישאר בתוקף רק בכל הנוגע להיקף שעות הלימוד התורניות בישיבה. יש להניח כי יישומה של המלצה זו יחייב אסדרה קפדנית והדוקה, אך מדובר בפשרה הכרחית. כך תוסר הלכה למעשה חובת האישור של ראש הישיבה ללימודי חול עבור

תלמידי ישיבות המעוניינים בכך, בפרט בישיבות ה"רכות" ובמסגרות תורניות מהזרם המרכזי שישנה בהן הבנה לצרכים הגשמיים של התלמידים. יודגש כי חלופה זו תתאפשר בכלל הישיבות הגדולות במטרה להגדיל משמעותית את מספר הלומדים בגילים אלו במסלולי הכשרות מקצועיות ובלימודים גבוהים.

ניתן להניח שצעד זה יעורר התנגדות בקרב הממסד החינוכי, הרבני והפוליטי החרדי בשל החשש שתואר מפני אובדן הפיקוח החברתי והממסדי על תלמידי ישיבות רבים. ואולם נראה שמימוש המלצה זו יאפשר את הגמישות הנדרשת לצורך ריענון הישיבות ה"רכות" וישיבות מהזרם המרכזי שלומדים בהן תלמידים רבים שאינם שוקדים יומם וליל על תלמוד תורתם. כך יופרו גם יכולות המיון של ישיבות גדולות שראשיהן יבקשו להמשיך בדרך הלימוד התורנית המסורתית, במקביל למתן הזדמנות הוגנת וראויה לתלמידי ישיבות הבוחרים בדרך המשלבת בין קודש לחול.

אסדרה מסוג זה תאפשר למעשה באופן חוקי ורשמי **מצב ביניים הדרגתי**, הרצוי מבחינתם של תלמידי ישיבות רבים, שכפי שראינו כחמישית עד כרבע מהם כבר עובדים באופן לא רשמי במשרות מזדמנות ובעבודות חלקיות במקביל ללימודיהם בישיבה. באופן זה יוכלו צעירים אלו לשמור על הקשר, הזיקה, השייכות וההזדהות עם כור מחצבתם הקהילתי והחינוכי, ואולי גם על מעמדם כבני ישיבות לפני השידוך והנישואים. זאת ועוד, מתן שוברים לפרט יאפשר **לכלל תלמידי הישיבות**, בין שהם לומדים במסגרת ישיבתית "רכה", ובין שהם לומדים בישיבה רגילה (ואולי אף בישיבה מובחרת), לשפר את המסוגלות התעסוקתית שלהם ואת הידע החסר על אפשרויות התעסוקה בשוק העבודה.

ד. שילוב לימודי חול בתוך ישיבות קיימות

ממצאי המחקר האיכותני מעידים כי יש ראשי ישיבות "רכות", אך גם כמה ראשי ישיבות רגילות, **המעוניינים לשלב לימודי חול בתוך הישיבה** עצמה, בצד לימודי הקודש, על סמך ההבנה שאין מנוס מהצורך לאפשר לתלמידיהם לרכוש כלים, ידע ומיומנויות שיסייעו להם בעתידים המקצועי. יש ראשי הישיבות שמבחינתם ללימודי חול לצורך השלמת בחינות בגרות, ובעיקר לימודי תעודה במקצועות נחשקים, בתוך הישיבה יכולים להיות יתרונות

ברורים, ובראשם היכולת להמשיך להשגיה, לחנך ולנתב את דרכם החינוכית ואת ערכיהם המוסריים של תלמידיהם ולמנוע את חשיפתם לעולמות החול במכללות ובמסגרות לימוד אדוקות פחות. נציין כי לא מדובר על הפיכת הישיבה התורנית לישיבה תיכונית או על-תיכונית, אלא בעיקר על מתן אפשרות לתלמידים החפצים בכך ללמוד לימודים נוספים שיעוגנו, גם אם באופן לא פורמלי, במסגרת הישיבתית.

כאמור, מחקר זה מלמד כי יש מקרב ראשי הישיבות והמשגיחים בישיבות המעוניינים לאפשר לתלמידיהם לימודי השלמה לבגרויות בשעות הערב. כן יש ישיבות המעוניינות ללמד אנגלית בסיסית וידע מתמטי בסיסי, או כאלה המעוניינות לשלוח את תלמידיהן ללימודים מחוץ לישיבה באופן פרטני כדי לשמר את האתוס הישיבתי על טהרת הלימוד התורני.

לכן יש לבחון הסרה של חסמי רגולציה והגדרות פורמליות, כך שיתאפשר לראשי ישיבות החפצים בכך ללמד לימודי חול, גם אם הישיבות אינן מוגדרות ישיבות תיכוניות או על-תיכוניות – נוסף כאמור להסדרים שהומלץ עליהם בסעיפים הקודמים. מהיכרות עם הקולות העולים מהשטח החרדי וממוסדות חינוך חרדיים נראה שניתן וצריך לעודד כוחות מתונים ופרגמטיים בקהילה זו על ידי גיבוש מתווה סדור לשילוב זהיר וחדשני של לימודי חול במסגרת ישיבות שראשיהן בשלים לכך. יודגש כי בשל ההתנגדות העזה לשילוב לימודי חול בישיבות "קדושות", כלומר ישיבות מובחרות וישיבות המשתייכות לזרם המרכזי, המלצה זו נוגעת בעיקר לישיבות ה"רכות".

5.2. תוכניות ממשלתיות

א. קביעת יעדים פדגוגיים בישיבות

חלק ניכר מחוסר הסיפוק והמוטיבציה המאפיינים תלמידי ישיבות רבים קשור לכך שבמרבית הישיבות לא נקבעים יעדים לימודיים מפורטים ולא ניתנים משוב והערכה רשמיים. כמו כן, חלק מהתלמידים, כ-15% מהלומדים בישיבות רגילות ו-42% מהלומדים בישיבות "רכות", אינם שבעי רצון מלימודיהם ואינם מוצאים בהם אתגר. אם בעבר הישיבות נועדו רק לתלמידים

מצטיינים שהדפוס של לימוד עצמי הלם את כישוריהם ויכולותיהם, כיום הישיבות הן מסגרת-על למרבית הצעירים החרדים, ומי שאינם מצטיינים במסגרת זו מתקשים להתמודד עם היעדר הקונקרטיזציה וקביעת מסגרת לימודים ברורה ומכוונת.

מוצע אפוא לקבוע יעדים לימודיים ברורים על ידי ראשי ישיבות וגורמים פדגוגיים מקצועיים מתוך ומחוץ לקהילה החרדית, בד בבד עם הכנסה מדודה של מבחנים ואמצעי מדידה והערכה שישוקפו לתלמידים. כן מוצע להגדיל את מערך התמיכה הלימודית והליווי החינוכי לתלמידים במסגרות המוניות (בכמה מהן לומדים למעלה מ־150 תלמידים בכיתה), כך שיתאפשר גם לתלמידים בינוניים למצוא עניין בלימודיהם ולרכוש כישורי למידה מתקדמים. מומלץ לגבש חבילת תמריצים לתלמידים, מחנכים וראשי הישיבות לקידום ויישום המלצה זו באופן המתגמל בבירור תלמידים העומדים ביעדים שייקבעו באופן פורמלי.

צעד זה יאפשר גם להעניק תעודות שישקפו את הישגיהם של התלמידים בתחומים שונים הנלמדים בישיבה מטעם גורם אקדמי, ואולי ניתן יהיה להשתמש בתעודות אלו כהערכה לקבלת התלמידים בעתיד למסגרות הכשרה נוספות. בפועל, מרבית תלמידי הישיבה יוצאים ממנה כיום ללא כל ניסיון או הוכחה על הישגיהם התורניים והלימודיים בעבר, ולכן הם נדרשים להתחיל לשקוד על לימודיהם מבראשית ולצבור ניסיון תעסוקתי ומקצועי מוגבל ולא מספק. הפקת תעודות על ידי חלק מהמוסדות תאפשר להכיר ביכולותיהם וכישרונותיהם ולהעריך אותם באופן מיטבי במסגרות שאליהם יפנו בעתיד. המלצה זו נועדה ליישום בתוך עולם הישיבות, והיא מחייבת שיתוף פעולה מצידם של רבנים וראשי ישיבות חרדים.

ב. שיפור וחיזוק המערכים החינוכיים והטיפוליים בישיבות: הנשרת כוח אדם ושיפור תשתיות

בשנים האחרונות גדל משמעותית מספר המטפלים ובעלי המקצוע בתחום בריאות הנפש בקהילה החרדית. לא מעט פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, פסיכותרפיסטים ומטפלים סיימו את לימודיהם באקדמיה ובמסגרות המכשירות, החלו לעבוד בתוך הקהילה והעלו את רף המקצועיות בטיפול

המקובל בה. קהל יעד אחד שלא זוכה ליהנות מתהליך חיובי זה הוא תלמידי הישיבות. בהיותן מסגרות שמרניות המקפידות על עיסוק בתכנים תורניים מבלי לפתוח צוהר לנושאים נוספים, הישיבות טרם אפשרו את כניסתם של בעלי מקצוע לתוכן כדי שיסייעו לתלמידים הנזקקים לכך. מכיוון שהישיבות הן מסגרת כלל-חרדית ויש בהן צעירים ממגוון קהילות, אוכלוסיות, רמות וצרכים, היעדרם של אנשי טיפול וחינוך, כמו יועצים חינוכיים, וכן היעדר מורים בכמות מספקת, מביא לכך שבחורים רבים אינם מקבלים מענה מקצועי הולם לקשיים שהם מתמודדים איתם.

כדי לעודד תהליכים אלו ניתן לבחון אפשרות למימון ותקצוב ממשלתי נוסף, מפוקח ומבוקר על ידי משרד הרווחה וגופי סמך שלו, להשמת כוח אדם טיפולי חרדי במסגרות ישיבתיות שלמעלה משליש מהתלמידים בהן מתקשים בלימודיהם. מסלולי תמיכה רגשיים וטיפוליים שיינתנו בכלל המוסדות שיש בהם שיעור מסוים של תלמידים בעלי קשיים לימודיים ואישיים עשויים לצמצם את התיגו השלילי שיש כיום לישיבות הגדולות ה"רכות".

הכשרת כוח אדם טיפולי שיינתן מענה ייחודי וממוקד לבני הישיבות, וכן הכנסת אנשי צוות נוספים כמו יועצים חינוכיים, רכזי שכבה ודמויות חינוכיות אחרות, תאפשר לתת מענה לכלל התלמידים. מחנכים וראשי ישיבות חרדים מחויבים לחזק ולשפר את כוח האדם החינוכי שלהם מבלי לפגוע בצביון הייחודי של הישיבות הגדולות, ולכן צעד זה הכרחי, ויפה שעה אחת קודם.

ג. סבסוד והטמעה של פלטפורמות ללימודים מקוונים

כיום פועלים כמה ערוצי למידה מקוונים המותאמים לציבור החרדי, המאפשרים למעוניינים בכך ללמוד קורסים אקדמיים ולהעמיק ידע בסיסי במתמטיקה, אנגלית ומדעים. אחד הבולטים שבהם הוא מיזם ואתר "אשכולות": מרחב ידע מקוון המאפשר ללומדים להרחיב אופקים ולהתכונן למבחני מיון שונים (מבחני מימ"ד ואמירים). מסלולי הלימוד המקוונים מסובסדים וחלקם מלווים גם במנטורינג פדגוגי המאפשר התקדמות בהתאם ליעדים והישגים. יש להעצים ולחזק מסלולים אלו, שהם פרי של יוזמה פרטית וניתנים ברובם ללא תשלום, ולאפשר את הנגשתם המרבית לתלמידי ישיבות המעוניינים לרכוש ידע בסיסי ולהשתלב במסלולי לימוד שונים באמצעות

תקציבים ממשלתיים. רתימת משאבים ותקציבים ממשלתיים לפיתוח הפצה של קורסים ומסלולי לימוד נוספים וסבסוד מתרגלים ומלווים בעלי הכשרה וניסיון בהוראה מקוונת תסייע לשפר ולחזק מסלולי לימוד מקוונים אלו ואחרים ולהביאם לכדי מיצוי מול אוכלוסיות היעד של תלמידי הישיבות הזקוקים להשלמת ידע בסיסי שלא נלמד במסגרת הישיבה.

ד. לימודי חוץ וגמישות בשעות הלימוד

בהמשך לכך, וכמסלול מקביל נרחב יחסית להמלצה הקודמת, מרבית המוסדות המאפשרים השלמת לימודי יסוד ולימודי מקצוע מקיימים את לימודיהם בשעות הבוקר או אחר הצהריים, שעות שבהן תלמידי הישיבות שוקדים על תלמודם. הקמת מסגרות שיאפשרו לימודים בשעות הערב, שבני הישיבות יכולים יותר להיעדר מהישיבה וללמוד בהם, עשויה להביא למספר לומדים גדול בהרבה. בנוסף, פלטפורמות לימוד דיגיטליות או מוסדות פיזיים שאינם נמצאים באזורים הקרובים לישיבות או לאזורי מגורים חרדים עשויים לאיים פחות על התלמידים ולאפשר להם ללמוד תוך כדי לימודיהם בישיבה.

שאלון המחקר לצעירים חרדים

שלום לך!

השאלון שלפניך נועד לעמוד על המאפיינים והצרכים שלך ועל המגמות המאפיינות צעירים חרדים בגילאי 18-25, במטרה להבין טוב יותר כיצד ניתן לגבש מענה מיטבי לצעירים חרדים.

אנו מודים לך על הסכמתך למלא את השאלון, ונשמח מאוד אם תענה על כל השאלות. נדגיש כי שאלון זה הינו אנונימי לחלוטין ומשמש לצורכי מחקר בלבד, ולא ייעשה בו שום שימוש אחר.

בכל נושא הקשור לשאלון ניתן לפנות אל ד"ר אסף מלחי בכתובת:

Malchi.asaf@gmail.com

תודה על זמנך!

1. בן כמה אתה? _____

2. לאיזו קהילה אתה שייך?

1. ליטאי

2. חסידי

3. ספרדי

4. חרדי מודרני

5. חרדי חוצניק

6. הפלג הירושלמי

7. העדה החרדית

8. ברסלב

9. חב"ד

10. אחר _____

3. מהו תחום עיסוקו העיקרי של אביך?

1. אברך
2. עוסק במקצועות קודש (ר"מ, מו"צ, משגיח כשרות, שוחט, ועוד)
3. עובד בתחום ההוראה והחינוך בתוך הקהילה החרדית
4. עובד במקום עבודה חרדי שלא בתחום החינוך או ההוראה
5. עובד בסביבת עבודה מעורבת (עם עובדים חרדים ושאינם חרדים)
6. עובד במקום עבודה שאינו חרדי (מרבית או כל העובדים אינם חרדים)
7. אינו עובד / בפנסיה
8. אחר, פרט _____

4. מה תחום העיסוק העיקרי של אמך?

1. עקרת בית
2. עובדת בסביבה חרדית בחינוך ו/או בהוראה
3. עובדת בסביבה חרדית בתפקיד שאינו בחינוך ובהוראה
4. עובדת בסביבת עבודה מעורבת (עם עובדים חרדים ושאינם חרדים)
5. עובדת בסביבת עבודה כללית (לא חרדית, רוב או כל העובדים לא חרדים)
6. בפנסיה
7. אחר, פרט: _____

5. האם אחד או יותר מהוריך בעלי תשובה?

1. כן, שניהם
2. כן, רק אבא
3. כן, רק אימא
4. אף אחד מהם אינו בעל תשובה
6. באיזו עיר/יישוב אתה מתגורר? _____

7. כמה אחים ואחיות יש במשפחתך? _____

8. מהי המסגרת החינוכית בה אתה לומד?

1. ישיבה גדולה רגילה

2. ישיבה גדולה המאפשרת לעשות דברים נוספים
מלבד ללמוד לימודי קודש

3. ישיבה גדולה תיכונית-עיונית

4. ישיבה גדולה מקצועית-טכנולוגית

5. ישיבה גדולה לבעלי תשובה

6. מסגרת לצעירים עובדים

7. מסגרת לצעירים מטעם משרד הרווחה

8. אינני במסגרת לימודית כלשהי

9. אחר, פרט: _____

9. באיזו מידה אתה מרוצה מהמסגרת החינוכית בה אתה לומד כיום?

1. בכלל לא מרוצה

2. במידה די מועטה

3. במידה די רבה

4. במידה רבה מאוד

10. מהו מספר מסגרות הלימוד בהן למדת

(מגיל הישיבה הקטנה ועד היום)?

1. שתי מסגרות (ישיבה קטנה אחת וישיבה גדולה אחת)

2. שלוש מסגרות של ישיבה קטנה/ גדולה (עברתי ישיבה אחת)

3. ארבע מסגרות בישיבה קטנה / גדולה (עברתי שתי ישיבות)

4. למדתי ביותר מארבע מסגרות בישיבה הקטנה / הגדולה

11. בכל אחד מהתחומים הבאים, באיזו מידה חווית קשיים במסגרת הלימודים, הנוכחית ?

לא רלוונטי עבורי	במידה רבה מאוד	במידה די רבה	במידה די מועטה	בכלל לא	
9	4	3	2	1	רמת הלימודים
9	4	3	2	1	משמעת
9	4	3	2	1	דרישות רוחניות
9	4	3	2	1	יחס הר"מים
9	4	3	2	1	יחסים חברתיים
9	4	3	2	1	בעיות עם המשפחה
9	4	3	2	1	קשיים בפרנסת ההורים
9	4	3	2	1	בריאותיים

12. האם בדרך כלל אתה משתף את הוריק בקשיים שלך?

1. אינני משתף אותם כלל
2. אני משתף אותם במידה די מועטה
3. אני משתף אותם במידה די רבה
4. אני משתף במידה רבה מאוד
5. אין לי קשר כלל עם הורי
6. אין לי הורים

12.1. (למי שענה 1-2 ו-5), מדוע אינך משתף את הוריק בקשיים שלך? _____

13. באיזו מידה הוריק מרוצים מהמסגרת החינוכית בה אתה לומד כיום?

1. בכלל לא
2. במידה די מועטה
3. במידה די רבה
4. במידה רבה מאוד
5. לא רלוונטי עבורי

14. איך היית מגדיר את מידת ההקפדה שלך על הנושאים הבאים?

	כלל לא/ מועטה מאוד	די מועטה	די רבה	רבה מאוד
לימודי קודש תורניים	4	2	3	4
קיום מצוות	4	2	3	4
אורח חיים חרדי	4	2	3	4
סגנון לבוש חרדי	4	2	3	4

15. האם רמתך הרוחנית כיום, בהשוואה לרמתך הרוחנית לפני 3 שנים, היא:

1. גבוהה יותר
2. שווה/דומה לזו שלפני 3 שנים
3. נמוכה יותר
4. אינני זוכר / אינני יודע

16. ומהי רמתך הרוחנית בהשוואה לזו של אביך:

1. רמתי הרוחנית גבוהה יותר מזו של אבי
2. רמתנו הרוחנית שווה/ דומה
3. רמתי הרוחנית נמוכה מזו של אבי
4. לא יודע

17. האם יש לך עיסוקים נוספים מלבד לימודיך התורניים בישיבה? (ניתן

לסמן יותר מתשובה אחת)

1. לא, אני רק לומד
2. כן, אני מתנדב בארגוני חסד/הצלה
3. אני מתנדב ועובד במקביל
4. כן אני עובד לעיתים רחוקות ובאופן מזדמן בלבד
5. כן אני עובד לעיתים קרובות
6. כן אני עובד באופן קבוע
7. אחר: _____

18. למי שמתנדב: כמה שעות בשבוע אתה מתנדב בממוצע _____
19. למי שעובד: כמה שעות בשבוע אתה עובד בממוצע _____
20. למי שעובד: מהו התפקיד שלך בעבודה _____
21. להערכתך, כמה מחבריך הקרובים ימשיכו ללמוד כאברכים שנים רבות לאחר נישואיהם?
1. הרוב הגדול
 2. קצת יותר מחצי
 3. קצת פחות מחצי
 4. מעטים
 5. לא יודע
22. להערכתך, כמה מאלו שלא יישארו ללמוד במסגרת תורנית, יפנו בשנים הקרובות לרכוש מקצוע במסגרת לימודי תעודה?
1. הרוב הגדול
 2. קצת יותר מחצי
 3. קצת פחות מחצי
 4. מעטים
 5. לא יודע
- אנא ציין מדוע? _____
23. להערכתך, כמה מאלו שלא ימשיכו בלימודים תורניים יפנו ללימודים אקדמאיים (במכללה או באוניברסיטה)?
1. הרוב הגדול
 2. קצת יותר מחצי
 3. קצת פחות מחצי
 4. מעטים
 5. לא יודע
- אנא ציין מדוע? _____

24. האם תרצה או לא תרצה לרכוש בעתיד ידע על שוק העבודה שיסייע לך להשתלב במקומות עבודה?

1. בטוח שארצה

2. חושב שארצה

3. חושב שלא ארצה

4. בטוח שלא ארצה

5. לא יודע

25. באיזו מידה, להערכתך, יתמכו בך הוריך אם תחליט לסיים את לימודיך בישיבה ולפנות ללימודי חול טרם חתונתך?

1. בכלל לא

2. במידה די מועטה

3. במידה די רבה

4. במידה רבה מאוד

מהי רמת שליטתך במקצועות הבאים:

26. קריאה באנגלית

1. לא יודע כלל 2. חלש 3. בינוני 4. טוב מאוד

27. ניהול שיחה באנגלית

1. לא יודע כלל 2. חלש 3. בינוני 4. טוב מאוד

28. מתמטיקה

1. לא יודע כלל 2. חלש 3. בינוני 4. טוב מאוד

29. שימוש במחשב

1. לא יודע כלל 2. חלש 3. בינוני 4. טוב מאוד

30. יכולות כתיבה וניסוח בעברית

1. לא יודע כלל 2. חלש 3. בינוני 4. טוב מאוד

31. על סולם שבין 1=כלל לא ל-5=במידה רבה מאוד, באיזו מידה להערכתך, כל אחד מהמקצועות הבאים מועדף (אטרקטיבי) בקרב בחורי ישיבות שיוצאים לעבוד לפרנסתם?

5	4	3	2	1	
					חינוך והוראה
					מחשבים (תכנות ובדיקת תוכנה)
					עבודה פיזית (חשמלאות אינסטלציה, שיפוצים...)
					מלאכות קודש (סת"ם, שחיטה וכד')
					משפטים ועריכת דין
					בנקאות
					חשבונאות / הנהלת חשבונות
					רפואה ו/או מקצועות טיפוליים
					עבודה סוציאלית / פסיכולוגיה
					פקידות בשירות המדינה
					כלכלה והשקעות פיננסיות
					טכנאות אלקטרוניקה, ניהול רשתות עיבוד שבבי
					תפקידי ניהול
					שירות בצה"ל
					אחר
					פרט:

32. הממשלה מתכננת להוריד בקרוב את גיל הפטור לשירות צבאי מגיל 24 לגיל 21. להערכתך, באיזו מידה שינוי זה יאפשר לך להשתלב בעולם העבודה בשלב מוקדם יותר בחייך?

1. בכלל לא (לא מעוניין לעבוד בשנים הקרובות)

2. במידה די מועטה

3. במידה די רבה

4. במידה רבה מאוד

במידה ולא, אנא ציין מדוע? _____

33. לאיזו סוג של עזרה או סיוע אתה זקוק כדי להכין את עצמך טוב יותר לעתיד? (ניתן לסמן יותר מתשובה אחת)

1. אינני זקוק לעזרה או סיוע
2. למצוא מסגרת ישיבתית/ חינוכית מתאימה
3. למצוא מקצוע מעניין שאוכל להשתלב בו ולהתפרנס ממנו בכבוד בעתיד
4. למצוא עבודה כלשהי כעת
5. להשלים בגרריות
6. לקבל דמי קיום כדי ללמוד מקצוע
7. חיזוק הקשר עם ההורים
8. מציאת שידוך
9. מישהו שיוכלו להתייעץ אתו בנושאים שונים
10. אחר: _____

34. כיצד אתה רואה את עצמך בעוד חמש שנים?

1. חרדי אברך יום שלם
 2. חרדי אברך חצי יום / עובד חצי יום
 3. חרדי עובד במקום חרדי
 4. חרדי עובד במקום שאינו חרדי
 5. לא אהיה חרדי
 6. לא יודע
- 35. לסיום, לדעתך לאלו עוד צרכים וכלים זקוקים בחורים בני גילך, שאינם בנמצא בעבורם כיום? _____**

תודה רבה על שיתוף הפעולה

רשימת המקורות

אטקס, עמנואל, ושלמה טיקוצ'ינסקי (עורכים), 2004. **ישיבות ליטא: פרקי זיכרונות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומרכז דינור לחקר תולדות ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

איתן, אהרון, 2022. **חרדיות ישראלית: אידיאולוגיה, ריאליה, זכויות אדם**, ירושלים: מוסד ביאליק.

בראון, בנימין, 2017. **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

בראון, בנימין, 2021. **חברה בתמורה: מבנים, ותהליכים ביהדות החרדית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גונן, עמירם, בצלאל כהן, ואליעזר הירון, 2018. **פוטנציאל הביקוש ללימודים בישיבות תיכוניות חרדיות**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

גורדון, גבריאל, 2023. **בין תורה לפרנסה: מעבר של גברים חרדים מ"כוללים" לשוק העבודה**, דוח מחקר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זוהר, צבי, 2006. "תגובות ההלכה לתהליכי המודרניזציה והחילון", בתוך: ירמיהו יובל, יאיר צבן ודוד שחם (עורכים), **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני - מבט אנציקלופדי**, כרך שני, ירושלים: כתר, עמ' 176-186.

זוסמן, נעם, ואברהם זופניק, 2021. **הורדת גיל הפטור לגברים חרדים והשפעתה על היצע עבודתם ועל משתני תוצאה נוספים**, חטיבת המחקר, בנק ישראל.

זיכרון, חיים, ולי כהנר, 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חקה, יוחאי, 2005. **בין קודש לתכליט: גברים חרדים לומדים מקצוע**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

טיקוצ'ינסקי, שלמה, 2016. **למדנות, מוסר ואלטיטיזם: ישיבת סלבודקה מליטא לארץ ישראל**, ירושלים: מרכז זלמן שזר

כהנר, לי, 2020. **החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

להב, חיים, 2005. "תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוח של נוער מתבגר 'דתי-חרדי' המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער", **מניתוק לשילוב** 13: 49-78.

לופו, יעקב, 2007. **ההתנגדות החרדית לישיבות תיכוניות חרדיות**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

לופו, יעקב, ואסף מלחי, 2012. **יחסם של תלמידי ישיבות חרדים ללימודים כלליים ולימודי מקצוע**, מנהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה והמסחר.

להב, חיים, 2005. "תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוח של נוער מתבגר 'דתי-חרדי' המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער, מניתוק לשילוב 13: 49-78.

לוי, יגיל, 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**, ירושלים: כרמל.

ליאון, נסים, 2014. "חברת הלומדים - יש עתיד?" **אקדמות**, כ"ט, 129-144.

מלאך, גלעד, 2021. "סקר: מה צעירים חרדים חושבים על הורדת גיל הפטור", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

מלאך, גלעד, ולי כהנר, 2022. **שנתון החברה החרדית בישראל 2022**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מלחי, אסף, 2020. **חנוך לנער על פי דרכו: מסגרות חינוך חלופיות לנערים חרדים**, מחקר מדיניות 192, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מלחי, אסף, 2021. **פריפריות במדים: מן השוליים לצבא ובחזרה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פלסנר, יוחנן, וגלעד מלאך, 2021. "חוות דעת: גיל הפטור לגיוס חרדים חייב לרדת ל-21", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

פרידמן, מנחם, 1983. **חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ו**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

פרידמן, מנחם, 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

פרידמן, מנחם, 2001. **חברה במשבר לגיטימציה: היישוב האשכנזי הישן 1900-1917**, ירושלים: מוסד ביאליק.

צינוביץ, משה, 1972. **עץ חיים: תולדות ישיבת וולוז'ין, מוריה, חיה, תלמידיה ותורתה**, תל אביב: מור

קפלן, קימי, ונורית שטדלר, 2003. **מהשרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה**, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.

שטמפפר, שאול, 2005. **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שפיגל, אהוד, 2011. **ותלמוד תורה כנגד כולם: חינוך חרדים לבנים בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

Barth, Anat, and Itschak Trachtengot, 2022. "A Financial Education Program for Future Bridegrooms in Ultra-Orthodox Yeshivas: The Graduate's Perspective," *Religious Education* 117 (4): 267-282.

Policy Paper 199

FROM THE YESHIVA WORLD TO THE PRACTICAL WORLD

Social Challenges and Employment Potential among Haredi Yeshiva Students

Asaf Malchi

July 2024

Text Editor [Hebrew]: Tamar Shaked
Series and Cover Design: Studio Alfabees
Typesetting: Nadav Shtechman Polischuk
Printed by Graphos Print, Jerusalem

ISBN: 978-965-519-456-2

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optical, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express written permission of the publisher is strictly forbidden.

Copyright © 2024 by the Israel Democracy Institute (RA)
Printed in Israel

The Israel Democracy Institute
4 Pinsker St., P.O.B. 4702, Jerusalem 9104602
Tel: (972)-2-530-0888
Website: en.idi.org.il

To order books:
Online Book Store: en.idi.org.il/publications
E-mail: orders@idi.org.il
Tel: (972)-2-530-0800

The views expressed in this policy paper do not necessarily reflect those of the Israel Democracy Institute.

All IDI publications may be downloaded for free, in full or in part, from our website.

Abstract

The records of the Ministry of Education's Senior Division for Torah Institutions show that in the 2021–2022 school year, almost fifty thousand (47,749) students attended Haredi higher yeshivot (*"yeshivot gedolot"*), distributed among 433 diverse institutions. These institutions serve male students aged 17–23 and offer intensive programs of Torah study. Despite attempts to adapt the yeshiva world to meet the needs and characteristics of all types of students, many students struggle to feel fully and completely at home there. The reason for this is that the yeshivot offer a uniform and demanding program of study that not all students are able to cope with. The students' level of studies in the yeshiva also serves as an indicator of their seriousness and quality ahead of marital matchmaking. Thus, outstanding yeshiva students enjoy the satisfaction of their Torah studies along with material benefits in the form of desirable jobs in religious settings, a good marital match, or generous assistance from their bride's parents toward the purchase of an apartment. Conversely, students who cannot or do not wish to devote all their time, energy, and future to the Torah world struggle greatly with their studies, but

are forced to remain in the yeshivot. This is because they have no access to any alternative track for self-realization that is regarded as legitimate by their community, due to the norms that require all boys and young men to engage in full-time and substantial Torah study.

The current study examines the level of satisfaction and the social and personal challenges among young Haredim studying in higher yeshivot. It also examines their attitudes toward possible alternatives to yeshiva studies, such as vocational studies and entering the workforce. The study is based on two types of information: (a) a quantitative survey of 530 yeshiva students aged 17–23 from diverse religious streams and communities; and (b) a qualitative component comprising in-depth interviews with 15 Haredi educators and rabbis, as well as two focus groups comprising a total of 16 yeshiva students from Lithuanian and Sephardi backgrounds.

The study distinguishes between two groups within the population of yeshiva students: (1) a group comprising the majority of students in the ordinary yeshivot of the mainstream Haredi community, in which there is strict attention to study programs and meticulous observance of dress codes and the Haredi religious way of life; and (2) a group comprising some 8,320 students (around 18% of all yeshiva students) who attend around 130 yeshivot that serve young men who find it difficult to engage in religious studies for the whole day. The academic pressure at these yeshivot is lower, and they also offer ancillary classes and social activities that are not considered acceptable in the yeshiva world as a whole. In this study, I refer to these institutions as “soft yeshivot.”¹ Accordingly, the respondents in the quantitative survey were also divided between these two populations or groups.

1 This term was chosen during the preparation of the study. At first, I referred to these yeshivas as “alternative” frameworks to the mainstream, normative yeshivot. However, this terminology

Key Findings

✓ Satisfaction with yeshiva studies. Only around one-third (36%) of students in the “soft” yeshivot are very satisfied with the yeshiva they attend, compared to 58% of students in mainstream yeshivot. Overall, around a half of all students in higher yeshivot are very satisfied with their institution of study.

✓ Difficulties and challenges. Over half (55%) of the students in the “soft” yeshivot reported difficulties in their religious studies, compared to just one-fifth (21%) of their peers in the mainstream yeshivot. Overall, around a quarter (27%) of all students in higher yeshivot reported difficulties in their studies. The challenges faced by students in the mainstream yeshivot, and still more so by their peers in the “soft” yeshivot, are related to the study workload, disciplinary problems, spiritual challenges, the monotonous character of the study material, the attitude toward them of their rabbi-educator (“*ram*”), and so forth. Additionally, the qualitative research showed that some yeshiva students find it difficult to devote themselves solely to Talmud study and would like to make progress in other, non-religious fields of study.

✓ Paid employment during yeshiva studies. Around one-fifth (21%) of the students in the mainstream yeshivot reported that they are employed in various kinds of jobs alongside their yeshiva studies.

embodies a normative and value-based judgment regarding which frameworks are desirable and “proper” for young Haredi men. Accordingly, I elected to refer to these special yeshivas as “soft.” This term is consistent with the concept of “soft Haredi Judaism” (Leon, 2009), a term that is mainly used to describe Sephardi-Mizrahi Haredi Judaism, which holds more flexible and integrative values and behavioral norms than does the hardcore and hardline Haredi mainstream.

Most of these students are employed in casual, part-time, and non-professional positions. Among the students in the “soft” yeshivot, a large majority (75%) work alongside their yeshiva studies. Almost half of this group (43%) reported that they are employed in casual and part-time positions, while one-third reported that they work on a regular basis. In total, a quarter (24%) of all yeshiva students who responded to the survey work occasionally, while a further tenth (9%) work often or regularly. However, it is important to emphasize that these jobs are usually non-professional ones that do not require any employment experience or formal qualifications. Moreover, they do not (in general) equip these young men with meaningful employment skills and experience that might help them later on in life. The choice of this type of work is connected to the fact that the rabbis and yeshiva heads oppose any extraneous activities liable to distract the students from their religious studies.

✓ Motivation for work and secular studies. A majority (72%) of the students in the “soft” yeshivot and 52% of those in the mainstream yeshivot anticipate that most of their peers will not continue to pursue studies in a religious framework for many years after marrying. Haredi educators and students in the yeshivot interviewed in the study expect that most of the students will be unable to continue their studies at a kollel (a yeshiva for married men) for more than a few years, and that they will join the workforce in some form or another within a few years of marrying. This expectation is consistent with another finding of the study, showing that the majority of yeshiva students (84%) are interested in information about the job market, study and training tracks, and in-demand jobs.

✓ Desired vocations. In light of their constant engagement in religious studies and their avoidance of any other area of activity, most yeshiva students do not have an employment orientation and lack knowledge and understanding of the abilities, capacities, and skills needed in order

to succeed and advance in the employment market. As noted, even students who are already working alongside their yeshiva studies are usually employed in low-quality jobs that do not provide them with the skills required in the employment market. Accordingly, and given the communal and normative prestige attached to jobs within the Haredi community, such as religious functions and educational positions, there is a high level of demand among yeshiva students for these vocations. Over half the students reported that they are interested in working in these fields in the future. There is also a high level of demand among students in the mainstream yeshivot for positions in the fields of management and computing, presumably because they recognize that these jobs offer good salaries and working conditions. However, since these positions usually require extensive employment experience and formal certification from academic institutions, which students in the mainstream yeshivot do not possess, it is unclear how many of them will be able to realize this ambition.

✓ The age of exemption from military service and the job market. The issue of the age of exemption from military service for yeshiva students (in accordance with the arrangement based on the definition that “their Torah study is their vocation”) is closely connected to the job market, and has far-reaching political, legal, social, and economic ramifications. The higher the age of exemption from military service, the lower the likelihood that yeshiva students will be able to integrate into the workforce, due to family obligations (marriage and parenthood) and to the increasing difficulty of acquiring essential general and vocational knowledge at a later age. Thus, lowering the age of exemption from military service may encourage young Haredi men to enter the workforce at an early age and to address their lack of core studies and basic soft skills. The study shows that around two-thirds (67%) of students in the mainstream yeshivot believe that lowering the age of exemption from military service would lead them to enter the job market at an earlier age, and 87% of students in the “soft” yeshivot

share this assessment. Thus, it seems that the current high exemption age is a substantial barrier to early integration into the job market, and one that requires an appropriate systemic and legislative response.

The study findings indicate some early signs of change in the way in which young Haredi men perceive and plan for their future. Although most yeshiva students are satisfied with their studies in these institutions, the study found that around one-fifth of them will in the future need to receive employment support and guidance, complete their basic studies, and acquire other tools that can help them enter high-quality employment consistent with their capabilities. The transition from the yeshiva world to the practical world is not a simple or natural one for yeshiva students. Haredi education advocates a commitment to lifelong religious studies. As a result, even when yeshiva students consider entering or are forced to enter the world of employment, they do so gradually and cautiously, so as not to lose the social status attached to yeshiva study. Their real and direct encounter with the practical world comes mainly after they marry. Before marriage, young Haredi men are used to their family, their yeshiva, and their community meeting most of their needs. As they marry and establish a family, however, they are brusquely faced with the reality of practical and mundane necessities, forcing them to consider how they can make a living. In the past, they might have expected to find a religious position that would offer both material and symbolic rewards. Today, given the rapid growth of the Haredi community, such jobs are in short supply. Accordingly, yeshiva students are forced to find work outside their community, in positions that do not have a religious character.

The study further shows that many young Haredi men understand even as yeshiva students that in order to make a decent living in the future, they must prepare themselves as soon as possible. This process can be facilitated through the implementation of the recommendations presented below.

Recommendations

The study proposes several courses of action and tools that can help this population cope with the challenges of making a livelihood without losing their affiliation and identification with the Haredi community. The recommendations fall into two broad categories: (1) recommendations to members of Knesset on issues requiring regulation and primary legislation in order to remove employment barriers—for example, so as to prevent young Haredi men from working in unreported jobs, as found in the study; and (2) recommendations to the government that require the formulation of various programs and tools in order to achieve a major advance in the existing means made available to young Haredi men and in order to optimize their preparation for the job market and for various training frameworks. Some of the recommendations are intended to be implemented within the yeshivot themselves, and accordingly will require securing the cooperation of yeshiva heads and Haredi educators.

1. Regulation and Legislation: Lowering the Age of Exemption from Military Service and Conscription to the IDF

As the findings of the study show, lowering the age of exemption from military service could provide a broad legal response to the needs of many young Haredi men of higher yeshiva age, particularly those who do not see their future in the yeshiva world. This measure will allow them to make an earlier exit from the yeshiva in order to begin secular studies, complete their basic education, pursue vocational studies, and enter high-quality and respectable employment without breaking the law. At the same time, without methodological preparation for the job market and without additional incentives, this measure may not lead to the successful integration of young Haredi men from higher yeshivot into the workforce. Accordingly, we recommend the following assistance programs.

1.1. Integration of Yeshiva Graduates in Military Service and a Differential Budgeting Model for Yeshivot

Arrangements should be developed to provide economic incentives for yeshivot that provide preparation for military service or whose graduates perform military service (such as Haredi “*hesder*” yeshivot). This should be accompanied by a substantial reduction in funding for yeshivot that do not encourage students to enlist in the IDF. These arrangements will help young Haredi men from “soft” or mainstream yeshivot who are dissatisfied with or struggle with their religious studies to realize in the military capabilities and skills that are not given expression in the yeshiva world. They will also help address the personnel needs of the IDF, which now has a greater need than in the past for combat soldiers in field units. Although this survey did not examine the question of motivation for serving in the IDF, the findings of previous surveys show that many Haredi men who serve in combat functions in the military come from the margins of the yeshiva world. Accordingly, it is realistic to regard some of the students in the “soft” yeshivot as a population with potential for military service.

1.2. Government Employment Guidance Program for Students Exempt from Military Service

The lowering of the age of exemption through (primary) legislation will require the formulation of a support package and dedicated program for Haredi men exempted from military service who are interested in acquiring knowledge and tools for entering employment. This package will include information about the job market and employment possibilities; preparation of resumes and training for job interviews; information about study and training tracks; introductory days to specific fields and vocations; preparation for further education (such as technical engineering) and academic studies; workshops on home economics and financial conduct; and so on. In the initial stage, these

tools and fields of knowledge will be provided at the employment guidance centers for Haredi men operated by the Employment Division of the Ministry of Labor, after initial screening of applicants. The service will be provided in accordance with the framework adopted in primary legislation, together with government regulation providing for the transfer of information from the IDF and the Ministry of Education to the Employment Division (while protecting personal privacy) regarding students in higher yeshivot who have reached the age of exemption from military service. The Employment Division will then proactively reach out to these target populations.

1.3. Flexibility in Secular Studies and Distribution of Individual Vouchers

In order to encourage the integration of students from higher yeshivot (aged 18–22) into employment, the proposed Amendment 26 to the Military Service Law for the Integration of Yeshiva Students into Military Service (January 2022) stated that that these young men would be able to undergo dedicated vocational training for a total of 15 weekly hours, to be deducted from the hours they are obligated to dedicate to religious studies. This training could include completing 12 years of study or gaining a matriculation certificate; a pre-academic preparatory course; vocational training; employment guidance; and even undergraduate studies. It should be emphasized that according to this proposed amendment, the implementation of this alternative would be conditional on the approval of the student's yeshiva head. We suggest a similar arrangement, but one that will facilitate independent and flexible behavior on the part of higher yeshiva students in order to prepare themselves properly for the job market.

Accordingly, we propose that the number of hours dedicated to this purpose be increased to 20 out of the total required number of hours of religious studies in yeshivot. Students who so wish will receive

personal study vouchers at varying scales of education and levels of tuition fee, according to their selected field or study track. These vouchers will be accepted by colleges and training institutes recognized by the Council for Higher Education (CHE), the Government Institute for Technological Training (GITT), and the Ministry of Labor's Vocational Training Division. These recognized institutions will be required to submit periodic reports on secular studies undertaken by yeshiva students, under the inspection of the CHE and the GITT; reporting by the yeshiva head will relate only to the number of religious study hours completed in the yeshiva. This will effectively remove the requirement for the yeshiva head to give their approval for yeshiva students who so wish to participate in secular studies. This model will provide a legal and official basis for a gradual and intermediate arrangement that is desirable for many yeshiva students; as we have seen, between one-quarter and one-fifth of these students already work unofficially in casual and part-time jobs alongside their yeshiva studies.

1.4. Introduction of Secular Studies into Existing Yeshivot

The study shows that some yeshiva heads and religious supervisors are interested in allowing their students to study toward a matriculation certificate in the evening. Some yeshivot are interesting in teaching basic English and mathematics, while others would like to send their students to complete such studies on an individual basis outside the yeshiva, in order to preserve the yeshiva ethos of exclusive devotion to religious study. Accordingly, consideration should be given to removing regulatory obstacles and formal definitions in order to permit yeshiva heads who so wish to provide secular studies, even if their institutions are not defined as yeshiva high schools or post-high-school yeshivot. This step will be in addition to the arrangements we recommended in the previous sections, and it mainly concerns the "soft" yeshivot.

2. Government Programs: Setting Pedagogic Targets for the Yeshivot

Much of the dissatisfaction and lack of motivation expressed by many yeshiva students is related to the fact that most yeshivot do not set detailed academic targets and do not provide official feedback and evaluation. Moreover, some students are dissatisfied with their studies or do not find them challenging, while others face academic and other difficulties. Accordingly, we propose that the yeshiva heads, together with professional pedagogic experts from within the Haredi community and elsewhere, set clear academic targets and introduce a moderate level of testing, measurement, and evaluation. It is also recommended that the system of academic and educational support for students be expanded. These changes will allow students with average capabilities and skills to find greater interest in their studies and acquire advanced learning skills. This recommendation is intended for implementation within the yeshiva world, and thus requires cooperation on the part of Haredi rabbis and yeshiva heads.

2.1. Improving and Reinforcing the Personnel and the Educational and Care Systems in the Yeshivot

In order to encourage increased professionalism in terms of pedagogy and student care in the yeshivot, consideration should be given to additional government funding and budgeting, inspected and audited by the Ministry of Welfare and its subsidiary units, for the placement of Haredi care staff in yeshivot in which over one-third of the students face academic or other personal difficulties. Emotional and therapeutic tracks of this kind could mitigate the negative image attached to the “soft” yeshivot. Training care workers to provide tailored and focused services to yeshiva students, and bringing in additional team members such as educational counselors, grade coordinators, and other educational figures, will help provide a response to the needs of all students.

2.2. Subsidies and the Broader Implementation of Online Learning Platforms

Online learning channels adapted to the Haredi public are now available; these are the product of private initiatives and, in most cases, are provided free of charge. These study tracks should be reinforced with the help of government funding and should be made accessible to the majority of yeshiva students interested in acquiring basic knowledge and entering various study tracks. Developing and disseminating additional courses and study tracks and subsidizing teaching assistants and tutors with training and experience in online teaching will help improve and strengthen the online study tracks and realize their potential among the target population: yeshiva students who need to complete basic knowledge that is not studied in the yeshiva framework.

2.3. External Studies and Flexible Study Hours

Following on from the previous recommendation, and as a parallel track, most institutions that offer programs for completing basic studies and for vocational training operate these activities in the morning or afternoon hours, when yeshiva students are busy with their religious studies. Establishing or adapting frameworks that will offer studies in the evening, when it is easier for yeshiva students to leave the yeshiva and engage in external studies, could greatly increase the number of those embarking on such studies. In addition, digital study platforms, or physical institutions that are not situated in close proximity to Haredi residential areas, may be less threatening to the students and encourage them to engage in these studies alongside their yeshiva classes.

בשנת הלימודים תשפ"ב (2021/22) למדו כמעט חמישים אלף (47,749) תלמידים בישיבות גדולות חרדיות המיועדות לבני 17 ומעלה. למרות הניסיון להתאים את עולם הישיבות לכל סוגי התלמידים כמוסד שווה לכל נפש, רבים מהלומדים מתקשים למצוא בהן את מקומם באופן מלא. הסיבה לכך היא שהישיבות מציעות נתיב לימוד אחיד ותובעני שלא כולם מסוגלים להתמודד איתו.

מחקר זה בחן את האתגרים החברתיים והאישיים של צעירים חרדים הלומדים בישיבות גדולות ואת יחסם לחלופות אפשריות ללימודים בישיבה, דוגמת לימודי מקצוע ויציאה לעבודה.

ממצאי המחקר מלמדים שכחמישית (18%) מתלמידי הישיבות הגדולות לומדים במסגרות "רכות" המיועדות למי שמתקשים בלימודים התורניים החרדיים ואינם מסוגלים או אינם מעוניינים להקדיש את כל זמנם לעולמה של תורה. אלו נאלצים להישאר בישיבות, כיוון שאין להם נתיב חלופי להגשמה עצמית הלגיטימי בעיני הקהילה. כשלושה רבעים מצעירים אלו עובדים במקביל ללימודים במשרות לא איכותיות שאינן מקנות להם ניסיון תעסוקתי משמעותי.

מציאות זו איננה בת קיימא. רבים מהצעירים החרדים מבינים כבר בשלב הלימודים בישיבה שכדי להתפרנס בכבוד בעתיד, עליהם להכין את עצמם לכך מוקדם ככל האפשר. כדי שצעירים אלו לא יצאו נפסדים פעמיים: כמי שלא צלחו את הלימודים התורניים בישיבה, וכמי שחסרים כישורים וידע תעסוקתי הכרחיים, המחקר מציע למסד מסלולים לרכישת מיומנויות תעסוקתיות בתוך ומחוץ למסגרת הישיבה.

רתימת כוחות מתונים ומפוכחים מתוך הקהילה החרדית ומדיניות ממשלתית חדשנית לעולם הישיבות החרדיות יחוללו תמורה מהותית שתתרום לחוסנה של הקהילה החרדית וליציבות ואיתנות המשק הישראלי. משמעות הדבר היא שחברת הלומדים החרדית תצטמצם מעט ותהפוך לאלטיסטית ובררנית יותר, אך כזאת המאפשרת ליחידים שבה חופש בחירה רחב ומגוון יותר.

ד"ר אסף מלחי הוא חוקר בכיר בתוכנית "החברה החרדית בישראל" של המכון הישראלי לדמוקרטיה; מלמד בקריה האקדמית אונג. מומחה למדיניות שילוב חרדים בתעסוקה, באקדמיה ובשירות צבאי ואזרחי.

